

ERDÉLYI MÚZEUM

XVIII. kötet.

1901.

IX. füzet.

Idősb Erzsébet királyné uralkodása Lengyelországban.

(1370—1380.)

Czarnkovski Janko, gnieznoi főesperes és koríró arról értesít, hogy idősb Erzsébet Magyar- és Lengyelország „dicső“ királynéja a fölött való elkeseredésében, hogy az ő magyar kíséretét Krakkóban, 1376 december 7-én legyilkolták, Magyarországra távozott és fiának, Lajos királynak kezéhez visszaszolgáltatta, immár harmad izben, Lengyelországot, melybe vissza nem tért (*visitare non curavit*). Viszont Lajos király, ki ez időben már sűrűn betegeskedék, szintén nem akart Lengyelországban tartózkodni, mert levegőjét egészségére ártalmasnak találta (*assereus se auram Polonie pati non posse*). Megbizta tehát ugyanazon évben (1377-ben) László opuliai herezeget Lengyelország kormányával (*commiserat gubernandum*), a minék a lengyel szegényebb osztály (*communitas pauperum*) igen megörvendett, ellenben Nagy-Lengyelország főurai gyűlést tartván Gniezno városában, Letare vasárnapján, mely 1377-ben márczius 8-ra esett, ebben Lászlót Lengyelország kormányzójának elismerni vontakodtak és két nemest (*milites*) küldének a királyhoz és királynéhoz esedezvén, hogy a herezeget ne helyezze följök kormányzónak (*in prefectum*), minthogy megígérte a király úr a lengyeleknek és levelet is adott róla, hogy nem tesz herezeget kapitánynak.¹

Midőn a gnieznoi főesperes a főtebbieket írta, úgy látszik, minden szót latba vetett, nehogy a Lengyelországban dívó akkori fölfogás ellen vétсен. Sajátságos állapot ez, melyet csak asszonyi politika teremthet.

Lengyelország királya Nagy Lajos volt: őt szemelte ki Kázmér király örökösének és utódjának, őt hítták meg a lengyel főurak Kázmér halála után a lengyel trónra, őt koronázták meg Krakkó-

¹ *Sommersberg*, *Rerum Silesiacarum Scriptt.* I, 120.

ban lengyel királynak; mind a mellett a böles király fiui szeretetből¹ szívesen eltúrte, hogy Lengyelország fölött anyja korlátlanul uralkodjék, nem mint az ő helyettese, hanem mint Lengyelország királynője.

A mai magyar nyelvszokás különbséget tesz a királyné és királynő kifejezések közt, mely szókkal a latin *regina* szót fordítjuk olyképpen, hogy a királyné szó alatt a király feleségét értjük, királynőnek pedig a jog szerint való nő-irályt nevezük, ilyenek Magyarországon Mária és Mária-Terézia valának. Idősb Erzsébet, midőn magát összes okleveleiben *Polonie reginanak* címézi, ez utóbbi álláspontra helyezkedett.

Nagy, kerek, kettős pecsétjén, melyet már 1330-ban használt, az egyik oldalon Isten kegyelméből Magyarország királynéjának és salernói hercegnének címézte magát, a másikon hozzá teszi, hogy ő László lengyel király leánya.²

Mind a két fölírat jogilag helyes, mert hisz atyja csakugyan lengyel király volt, férje pedig Magyarország királya, ki a salernói hercegi címet is használta. De midőn Erzsébet magát Kázmér király halála után Lengyelország királynőjének címézte, az csupán azon képzeleten (fikezió) alapúlhatott, hogy voltaképpen ő Kázmér örököse és utódja, mert hisz férje soha se volt Lengyelország királya, fia után pedig nem nevezhette magát lengyel királynénak.

Tudták ezt a jól értesült pápai udvarban is és Erzsébet királynő fölfogásához alkalmazkodtak. XI. Gergely pápa 1372 nov. 14-én így ír az idősb Erzsébetnek, magyar és lengyel királynőnek: Minthogy öcséd, Kázmér lengyel király a pápai kincstárt illető bizonyos pénzösszeget kézhez vett, melylyel még elhunytakor is tartozott, Téged, ki ama király utóda vagy (tuque eidem regi successisses), kérünk, tégy eleget helyette.³

Egyébként is idősb Erzsébet királyné Lengyelországban nem mint a fia, Lajos király megbizottja vagy királyi társa, hanem mint

¹ Rex prudentissimus, qui parentibus honorem iuxta preceptum domini affectuose impendere studebat. (A gnieznoi főesperes idézett kiadása 117 lapján.)

² A pecsét leírása *Zimmermann*, Urkundenbuch, I, 437.

³ *Theiner*, Monum. Hung. II, 130. Ugyanígy ír a pápa 1374 szeptember 15-én: cum eidem germano tuo in regno Polonie successeris. (*Ugyanott*, 149. lap.)

független, teljes hatalommal bíró királynő rendelkezett, minden hivatkozás nélkül fiára, Lengyelország megkoronázott királyára. Egyelőre lengyel közügyekre vonatkozó harmincz rendeletét, intézkedését vagy adománylevelét, mind teljes szövegű hivatalos átíratokat ismerem,¹ melyeket 1371 május 24-től 1379 november 11-ig kiadott, magyar és lengyel pecsétjével megerősítve,² de ezek közt csupán egyet találtam, melyben Lajos királylyal egyet értve (una cum serenissimo principe domino Lodovico, nato carissimo, rege Ungarie, Polonie, Dalmacie etc.) intézkedett.³ Ez eljárás némileg gondolkodóba ejthet, tudván, hogy viszont Nagy Lajos király számtalan, Magyarországra vonatkozó rendeletét anyja Erzsébet királyné magasztalt hozzájárulásával adott ki. Némi megfajtását adhatja a viszonyosság ezen hiányának talán a közös vagy csak hallgatag meg egyezés, mely szerint Nagy Lajos Lengyelország ügyeibe, melyek elintézését anyja magának követelte, avatkozni nem fog, a miért Lajost és anyját ritkán találjuk Lengyelországban együtt, s e miatt anyja — hisz ez elég mentség volt! — ki se kérhette fiának az ő rendeleteihez való hozzájárulását. De hogy Erzsébet királyné, ki tulajdonképpen Lajos király helyettese, helytartója volt Lengyelországban, ezen alárendelt állását soha egy szóval sem említette, annak okszerű megfajtását hiába keressük, nem is találjuk másban, mint idősb Erzsébet uralomvágyában és fia kegyeletes engedékenységekben. Nagy Lajos nyilván tekintettel volt öreg asszony-anya gyöngéire, a miért vajmi ritkán folyt be Lengyelország kormányába itt többnyire csak akkor rendelkezék, ha anyja távol volt Lengyelországtól, következőleg a kormányt fia vállaira hárította.⁴ Sőt azt

¹ *Fejér*, CD. IX/IV., 342. *Monumenta Poloniae*, III, 404., 414.; V., 50. 70.; VII., 508. VIII., 62. 76.; X., 253. 254. 264. 265. 266. 279. 280. 282. 287. 290. 291. 293. 295. 303. 325. 327. 329. *Dlugosz*, Liber Beneficior. I., 202. *Anjouk* dipl. eml. III., 316.

² In huius rei testimonium sigilla nostra Ungarie et Polonie sunt appensa.

³ *Monum. Poloni.* X, 280. ed. Krakkó 1374 aug. 9-én, tehát oly időben, midőn Nagy Lajos útjában a kassai lengyel ülésre, Abaujban, Vizsolyban tartózkodott. (Ráth, 68)

⁴ Ilyen rendeletei keltek: Visegrádon 1375. szept. 30., Sandomirban 1376. június 26-án és 1377. januárius 1., kettő Visegrádon, 1380. november 11-én, ez utóbbiakat azonban anyja tanácsára adta ki. (*Monum. Polon.* V., 61. 65. 71. 72. X., 275) E datumok mind olyan időre mutatnak, midőn Erzsé-

is csak elvétve találjuk, hogy Nagy Lajos anyja adományleveleit megerősítette, kétségen kívül csakis akkor, ha ezt tőle nagyobb biztosság okáért kívánták, és ha anyját, ki időközönként visszavonúlt, ezzel meg nem sértette.

Ezen kétlaki állapot azonban, habár szintén talán éppen a kormányzásban keletkezhető zavar elkerülése végett alakult így, nem egy kellemetlenséget okozott a lengyeleknek, mert — mint a gniesznoi főesperes írva hagyta¹ — ha idősb Erzsébet királynő némely eléje került ügyet elodázni akart, a kérelmezőt fiához utasította, a ki azt meg anyjához visszaküldötte.

Erzsébet királyné Lengyelországból való első távozása 1375. augusztus első felében történt.² Távolmaradása pedig 1376. október második feléig tartott.³

Második távozása 1377. januárius közepén történhetett, mint-hogy e hónap 7-én és 9-én még Krakkóban keltez.⁴ Azután Magyarországból.⁵

Némely lengyel történetírók, hihetőleg támaszkodva a gniesznoi főesperes fentebb idézett nyilatkozatára, abban a véleményben valá-

bet lemondott Lengyelország kormányáról. Kivételt látszik tenni Nagy Lajos két levele, melyek Visegrádon, 1372. aug. 6-án keltek. (*Monum. Polon.* V., 50. 51.)

¹ *Sommersberg*, I., 124.

² Ez időből származó utolsó hivatalos levele tudomásom szerint 1375. aug. 8-án Aetum et datum *Cracovie* záradékkal van ellátva. Későbbi, általam ismert levelei Magyarországon keltezték: *Diós-Győr*, 1376. január 25. (Országos levéltár diplomatikai osztálya 6330 szám). *Buda*, 1376. július 13. (Ugyanott, 6370) *Beregszász*, 1367. (Lehoczky, a „Századok“ 1893. évfolyama 109. lapján.)

³ *Erdélyi Múzeum* 1899. évf. 511. lap.

⁴ *Monum. Polon.* VIII. 62 X, 303.

⁵ Budán, 1377. április 1. (*Fejér*, CD. IX/V., 167. — Ugyanott, 1377. június 8-án (*Kubinyi*, Hontvárm okl. II., 278. — Visegrádon, 1377. aug. 28. (*Zalam. okl.* II., 148. Ezen levél ugyan Lajos király nevében van kiadva, ki ez időben Belc ostrománál Oroszországban táborozott; a miért a pecsét alatt ez áll: *Commissio domine regine.* — *Diós-Győr*, 1377. decz. 28. (*Orsz. It. dipl. oszt.* 6493.) — Buda, 1378. ápr. 30. (*Fejér*, CD. IX/V., 266. V. ö. *Századok*, 1893. 109.) — Visegrád, 1378. okt. 21. (*Ugyanott*, 267. — Visegrád 1378. okt. 22. (*Orsz. It. dipl. oszt.* 6569.) — *Diós-Győr*, 1379. január 2. (*U. o.* 6585.) — Buda, 1379. febr. 22. (*U. o.* 6596.) — Buda, 1379. június 9. (*U. o.* 6625.)

nak, hogy idősb Erzsébet királyné magyar kísérete legyilkolása után (melyről e folyóirat 1899. évfolyamában bővebben írtam) Lengyelországba többé vissza nem tért. Ezen föltevésnek azonban ellent mondanak a közíratok, melyeket ugyanő 1379. évi augusztus, szeptember, október és november havában a lengyelek érdekében, Lengyelországban kiadott,¹ és melyek kétséget kizáró bizonyossággal arról tanuskodnak, hogy a nyugodni nem tudó agg királyné élete alkonyán még egyszer visszakiváncozott kedves Lengyelországába, hogy a nélkülözhetetlen hatalmat újból élvezze. Csakhamar be kellett azonban látnia, hogy nincs már ereje hozzá; harmadszor is vissza tért tehát fiához Magyarországra, hol Budán, 1380. április 6-án megíratta végső rendeletét.² Hanem még ezutánról is bírunk tőle leveleket, melyek egyike Sómfaluban (in villa Som) 1380. április 8-án, másika Beregszászon, ugyanazon évi szeptember 22-én kelt,³ mi szívós életerejéről tanuskodik, hogy még ily nagyobb kirándulásokra is vállalkozott, valamint hogy mindvégig Magyar- és Lengyelország királynőjének czímezte magát. Meghalt Budán, saját ó-budai várában, 1380. december 29-én és eltemettetett a Klarisszák általa épített és alapított ó-budai kolostorában.⁴

¹ Ezen levelek: Datum in Aprissj, 1379. aug. 23 (*Anjouk dipl. eml.* III., 316.) — Cracovie, 1379. szept. 7. (*Monum. Polon.* X., 325.) — Actum et datum Cracovie, 1379. szept. 11. (*Ugyanott*, 327. lap.) — Cracovie, 1379. szept. 28. (*Monum. Polon.* III., 414.) — Actum et datum Wislicie, 1379. okt. 15. (*Monum. Polon.* X., 339.) — Egy más levele ugyanazon kelettel, mely *sancte et eterne memorie* anyja levelét Nagy Lajos de d. *Wislicie*, 1381. június 5-én átírta és megerősítette. (*Monum. Polon.* VIII., 76. 86.) — Cracovie, 1379. november 2. (*Monum. Polon.* X., 330.) — Sőt van egy másolatban fennmaradt levele: Krakkó, 1378. okt. 1. kelettel. (*Monum. Polon.* III., 404, de minthogy idősb Erzsébet királyné 1378. október havában — mint láttuk — Magyarországon tartózkodék, a kelet valószínűleg tévedésen alapszik és MCCCLXXVIII helyett MCCCLXXIX olvasandó.

² *Országos It.* dipl. oszt. 6692. Kiadta, de hibásan, *Katona*, *Hist. Crit.* X., 671—7.

³ *Mihályi*, Máramarosi diplomák, 75. 76. lap.

⁴ A gnieznoi főesperes: Anno itaque MCCCLXXXI. in die beati Thome Archi-Episcopi Cantuariensis, que fuit XXI. dies mensis Decembris domina Elisabeth, filia Wladislawi et soror Kazimiri premortui Regum Polonie, Regina Ungarie diem suum clausit extremum. (*Sommersberg*, I., 124.) A koríró ezen följegyzésére meg kell jegyeznem, hogy az 1381. évet helyesen írja, mint hogy

Nagy Lajos király csak most, idősb Erzsébet királyné elhunytá után látta magát indíttatva arra, hogy Lengyelországnak, melyet anyja a maga örökének nézett, kormányzóról gondoskodjék. Ő már sulyosan betegeskedvén, a mondott czélből Budára híttá meg a lengyel főpapokat és nemeseket maga köré, mely gyűlésen (in qua convencione) az ország kormányát (disposicionem negociorum regni) Zaviss krakkói püspökre, ennek atyjára Dobeszló krakkói várnagyra és Szubini Szandivoj kalisi nádorra bizta, kik Lengyelországba visszatérvén a nagy király rendeletét pontosan teljesítették.¹

Hogy Nagy Lajos király ezen rendelkezése csak ideiglenes, átmeneti természetű volt, magától értetik. Lengyelországot ő Mária leányának és Zsigmond cseh hercegnek, Mária jegyesének szánta. Ujból magához kérette tehát Lengyelország főpapjait és főurait Zólyomba 1382 nyarán, hogy hűséget esküdjenek Zsigmondnak, az ifjú herceget magokkal vigyék és Lengyelország városait, várait neki átadják. Ezt a lengyel főurak meg is ígérték,² de . . . szegény ember szándékát boldog Isten bírja. . . .

az év akkor karácsonykor (deczember 25-én) kezdődött; de most a Canterbury Tamás emlékét deczember 29-én ünnepli a kath. egyház, az is kétségtelen, hogy XXI után az X tollban maradt. Talán az is föltűnhetik, hogy idősb Erzsébet immár csak Magyarország királynéjának (de Lengyelország királynőjének nem) czímezi. — V. ö. *Dlugosz*, Hist. Polon. III, 389.

¹ *Sommersberg*, I., 124.

² *Sommersberg*, I., 137.

Erdély visszacsatolásának története

a bécsi hadjáratról a gubernium kezdetéig.

(Második közlemény.)

Erdély visszacsatolásának történelmében az 1685-ik esztendő egyik fordulópontnak tekinthető. Nem mintha fegyveres megszállás vezette volna be Erdély annectálását, — bár attól sem állott távol az ország — hanem mert a császári udvar ez évben már határozott formában, sőt élesen körvonalozott tervzet szerint jelenti be igényét Erdély visszacsatolásához.

Eddig csak arról volt szó, hogy Erdély szakadjon el a töröktől s csatlakozzék a keresztyén sereghez. Tehát a nélkül, hogy a fejedelemség politika önállóságát, alkotmányának integritását érintették volna, pusztán szövetségre szólították fel az országot. Valóban az a levél, melyet Leopold 1684. ápr. 11-éről keelve Apaffinak írt, teljesen ily szellemben volt írva.¹ Ennek hangja még nagyon rábeszélő s bizalom-gerjesztő. Szól a törökön idáig kivívott győzelmekről s a szövetségről, mely a keresztyének között létesült a török kiszorítására. Ehez a szövetséghez csatlakozásra szólítja a fejedelmet is, mely nagy súlyt kölesönözne a szövetségnek.² Megemlékezik a levél a „lázadó“ Thökölről is, ki — úgymond — az ország biztosításának ürügye alatt csupán saját telhetetlen ambitioja

¹ Ez a levél válasz volt Apaffinak azon levelére, melyet 1684. ápr. elején vitt meg Bécsbe a fejedelem követe s melyben Apaffi újból közbenjárását ajánlotta fel, úgy a töröknél, mint Thökölinél a béke megkötéséhez. Ez újabb közbenjárásra pedig Leopoldnak még Bécs felszabadítása előtt (szept. 4-én) írt békülékeny hangú levele mintegy felhívta a fejedelmet, mit ő csak 1684. febr. 6-ikán vett kezébe. (Ld. Fraknoi Vilmos XI. Ince és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 90—91. l.)

² Quibus (t. i. a szövetségnek) Sinceritatis Vestrae associatio *multum ponderis affere posset.* (Török-magyarokori állam-okmánytár VI. köt. 418 l.)

kielégítésére törekszik s a török segítségével még a fejedelmet is ki akarja túrni trónjából. Ezzel szemben az ő (t. i. Leopold) törekvése Magyarországon nyugalmat létesíteni, mint azt a soproni országgyűlésen is nyilvánította. Minél fogva reméli is, hogy a régi teljes nyugalom fog beállani s a minden rosznak okozóját, a lázító Thökölit elnyomhatja.

Végül azonban a felajánlott békeközvetítést sem útasítja vissza, ha azt a török részéről kellő kárpótlás és elégtétel adás biztosításával terjesztheti a szövetségesek elé.¹

Leopold ezen levele a francziával kötött fegyverszünet előtt kelt, a midőn a török kiszorítására alakult szent szövetség daczára a császári udvar szemei inkább a Rajna vidékén, a franczia harezterén függött s a török elleni háború folytatása a legváltáságosabb sorsra jutott. Ez a váltáságos helyzet teszi a császári udvart oly barátságos indulatúvá Erdély iránt, ennek kell tulajdonítani azt a rábeszélő, megnyerő hangot, mely Leopold levelén átvonúl s hogy nem útasítja vissza a béke közvetítés ajánlatát sem. A törökkel kötendő békéből ugyan semmi sem lett. A béke pártiak és a franczia háborút sürgetők törekvései meghiusultak a bécsi udvarnál levő pápai nuncziusnak, Buouvisi baborosnak minden irányba kiható ügyes diplomatiái tevékenységén. Ennek eredménye volt a francziával (aug. 15-én) kötött fegyverszünet s a török ellen vívott 1685-ik évi fényes győzelmek. De ettől kezdve Bécsből is más hangon beszélnek Erdélylyel.

Erdély e győzelmek előtt, midőn még alkalom kínálkozott reá, nem esatlakozhatott a keresztyén szövetségesekhez. A német barátság különben sem lehetett valami népszerű Erdélyben, de ellene szólt a esatlakozásnak az a politikai kényszer, mely ez idő szerint még elszakíthatlanúl fűzte a fejedelemség sorsát a török hatalomhoz. Valóban nyílt szakadásra Erdély ekkor még nem is gondolhatott. A sokszor hangoztatott védekezés — hogy t. i. „a pogányok torkába vagyunk tétetve“ — nem volt pusztá ráfogás; ez a rideg valóságot fejezte ki. És éppen abban rejlik Erdély történelmének ezen idők által felidézett tragikuma, hogy a fejedelemség a török-höz van esatolva elszakíthatatlanúl, bár annak protectiójától többé

¹ Ugyanott 418—419. l.

semmit sem remélhet. Addig, míg a viszonyok, a bécsi és európai politikai constellatiok alkalmat adtak a fejedelemségnek, hogy önálló politikai szerepet vigyen, hogy szabadon vessen súlyt a keresztyén szövetségesek mérlegébe: a pogány miatt nem teheti. Azután pedig, mikor már megbillent az egyensúly s a szövetségesek győzelmeivel a túlsúly a keresztyén hadak részén volt: Erdély politikai súlya lett értéktelen a bécsi udvarban. Ha előbb önálló politikát nem folytathatott a török miatt, azután nem tehetette a némettel szemben.

1685 től kezdve már Bécsben esinalják Erdély számára a politikát s Erdély önállása, politikai szerepe csak fictio. Története pedig az egykor hatalmas és erőteljes fejedelemség haldoklása.

E válságos körülmények között mintegy önkénytelenül merül fel több ízben a terv, hogy Erdély a lengyel királysághoz esatoltassék. Mint fentebb láttuk, szorult helyzetében Erdély maga tette meg ez irányban az első lépést. Ha már elkerülhetetlen a keresztyénekhez való esatlakozás, inkább választotta volna a vitéz és hatalmas Sobieski királyt védnökének, mintsem hogy a német uralomnak nyisson ajtót. Nyilvánvaló volt előtte, hogy a szomszéd lengyel király könnyebben megvédheti az országot az esetre, ha a török meg akarja büntetni hűtlenségéért. De meg, inkább várhatta az ország a lengyel király által — kinek jóindulatát oly sokszor tapasztalta a fejedelemség — politikai függetlenségének fenmaradását. Erdély eme legválságosabb napjaiból a gyakori és barátságos érintkezés oly nyomai maradtak ráuk, melyek a két udvar között a legjobb viszonyra enged következtetni.¹ De míg Erdély napról-napra mind inkább érezte tehetetlenségét, a vitéz lengyel király jelentős súlylyal nehezedett a szövetség politikai mérlegébe.

Erdély gyöngesége tehát önként felhívta Sobieskit, hogy ő ezt saját hasznára fordítsa s ő nem is késett tovább vinni az Erdély által kezébe adott fonalat. 1684 végén már oly terveket sző, hogy a következő évben Erdélyt és Oláhországot elfoglalja. E tervét be is jelentette Buouvisi bíbornoknak. De a bíbornok azonnal figyel-

¹ Ld. Történelmi Tár 1887. 543. és 735. l. Az itt közölt levelezések szerint főként a török készülődéseit s e részről vett értesüléseket adja hírül Teleki s ő viszont gyakran kéri Sobieski pártfogását a bécsi udvarnál. A Bécsbe küldött követeknek rendszerint Varsóban van az első állomásuk.

meztette a harcra kész királyt, hogy az említett két ország a magyar koronához tartozik s legfeljebb Magyar- és Lengyelország közös protectoratusa alá lehetne helyezni a szóban levő két országot, mire nézve a történelem praecedens esetet is mutathat fel. Különben felemlíti a nunezius, hogy Lipót és Apaffi között szerződés áll fenn¹ s hogy Sobieski támadó fellépése Erdélyt a török karjaiba úzná.

Mindazonáltal Erdély elfoglalásának terve tovább is kisért a lengyel udvarnál s Sobieski csak akkor hagyott föl egy időre vele, midőn Buonvisi megnyugtatta őt a felől, hogy a császár sem akarja elfoglalni e két tartományt, hanem meghagyja őket saját fejedelmök uralma alatt.²

Igaz, hogy a fegyveres elfoglalás, a nyílt hadüzenet ez idő szerint nem fenyegeti Erdélyt a császári udvar részéről, de az occupatio diplomatiái munkája annál határozottabb formában indúlt meg az 1685. év elején.

1685. jan. 20-ikán a fejedelem udvarából újból követ indúl Bécs felé Inceédi Mihály személyében. Ugyanez időtájt a fejedelem udvarába is törekszik egy követ a bécsi udvartól s Erdély nem is sejtí, hogy e teljes hatalmú megbizott az ő szándékaival mennyire ellentétes irányú propositiókat hoz magával.

Lássuk előbb Inceédi küldetésének czélját. Inceédi utasításában alig van valami új. A régi nóta járja: közvetítést ajánl a béke ügyében a porta és császári udvar között, „mivel abban (t. i. a béke ügyében) se szivesben, se hasznosban a portán nem munkálkodhatnék senki jobban mi nálunknál, mi tudván jobban a porta állapottyát“³ — így szól a követi instructio. Ezen kívül panaszokat tartalmaz Inceédi utasítása a Szathmár mellett táborozó csapatok háborgatásai miatt, továbbá védekezik Thököli vádja ellen⁴ s főként a gyűlölt Csáki Lászlónak, a fejedelem és ország oly nagy árulójának, elejtését kéri.

Ugyanakkor Inceédi a lengyel királyhoz is kapott követi megbizatást. Utasítása lényegében megfelelő a császárhoz nyere

¹ Írásbeli szerződésnek ez idő szerint ugyan nincs nyoma, de az alkudozások folynak.

² Fraknoi idézett műve 107–109. l.

³ Történelmi Tár 1886. 297. l.

⁴ A vád oda irányúlt, mintha a fejedelem a császár embereinek passust adott volna Máramaroson által.

utasítással. Apaffi kéri a királyt járjon közbe, hogy békekötés esetén Erdély abból ki ne maradjon. „Ha pedig fegyverre mennek az dolgok — írja az instructio — úgy is nagy bizalommal kérjük ő felségét, mutassa királyi sok rendben ígért jó akaratját ez házhoz s tőlünk s az órszágtól oly dolgok ne kívántassanak, melyek veszedelmünket siettetnék.“ Vegye tekintetbe a király „az országon esett alkalmatlanságokat, melyek miatt még most sem vehetett egész pihenést az szegény haza. Úgy azt is, hogy az haza környűl lévén vétetve az hatalmas nemzettűl, nagyobb része ez hazának kezekben lévén, ha csak kisebb ellenük való szándékot is vennének eszekben legfeljebb hét hét alatt semmivé tennének bennünket. Ha szintén az keresztyénség részéről segíteni is akarnának bennünket, annyi időre meg nem lehetne. Az segítség is nekünk hasznot nem tenne.“¹

Alig két hétre rá, hogy Inczédi megkapta követségéhez az instructiókat, Bécsben is ellátják az Erdélybe induló követet teljhatalmú megbízó levéllel. Ez a teljhatalommal megbízott követ egy burgundi pap, Dunod Antidius jezsuita volt.²

Dunod három szerződés-tervezetet hozott magával, melyek Erdély közjogát és államszervezetét egészen új alapokra fektették volna. A mit előbb a lengyel király vett tervbe: Erdélyt és Oláhországot, ha erőszakkal is, kivonni a török fenhatósága alól és saját fenhatósága alatt egy keleti szövetségbe egyesíteni, azt most a esászári udvar kísérelte meg egy egyszerű szerzetes útján a magával vitt szerződés tervezetek elfogadtatása által.

A tervezetek között az elsőnek czélja volt Erdélyt kivonni a török hűbér alól s beilleszteni az ausztriai ház uralkodó feje, mint magyar király fenhatósága alá. Ennek a 24 pontból álló diplomatervezetnek³ irányát egészben véve legjobban kifejezi a 2-ik pont, mely a török uralom előtt levő állapotot óhajtja visszaállítani. „Institutio principum Transsylvaniae fiet in futurum, sicut antiquitus erat solitum ante Turcarum invasionem“ — így szól a 2-ik pont. — Ki van mondva ebben, hogy Erdélynek a történelem által megszabott missioja, a török hatalom lehanyatlásával bevégződött.

¹ Tört. Tár. 1887. 739. l.

² Plenipotentialis megbízó levele 1685. febr. 5-én kelt Ld. Alvinczi Péter okmánytár I. köt. 5. l. (Mon. Hung. hist. I. oszt. XIV. köt.)

³ Szász Károly (Carolus Szász) Sylloge tractatum 3-9. l.

Erdélyt tehát vissza kell helyezni a régi alapra, a melyen állott a török invasio előtt.¹ Le kell törölni az önálló erdélyi fejedelemség több, mint másfél százados történetét s ott folytatni azt, a hol a különválás idején elhagyta: ez a hang vonúl keresztül a Dunodféle diploma-tervezeten. Kevés vigasztalás, hogy a fejedelemségben továbbra is megerősíti Apaffi Mihályt s ő utána fiát, az ifjabb Apaffi Mihályt is elismeri fejedelemnek, ha már 25-ik évét betöltötte. Ez a fejedelemség csak árnyékfejedelemség lenne a diploma-tervezett többi pontjai érvénye mellett. Hiszen ezek értelmében Erdély már a magyar királyságban oly módon lenne bekebelezve, hogy annak fejedelme mindenben a magyar királytól és főbb uraitól (supremis dominis) függne.² Eddigi törvényei és régi privilegiumai is csak a magyar király megerősítésével lehetnek érvényesek. (7. és 8. pont.) Adóját is a magyar királynak fizetné Erdély s háború esetén az erdélyi hadak a király hadvezéreitől függnének. (13. és 20. pont.) Meghatározott élelemmel, zsolddal s háború esetén téli szállással is segíteniök kellene a császári sereget. Ennek ellenében a magyar királyok kötelesek megvédelmezni Erdély fejedelmét és az országot minden támadástól. (17. p.)

Végül az utolsó pontban — az úgy nevezett „articulus separandus“-ban — a katolikusok és nem katolikusok szabad vallásgyakorlata van kimondva.

Természetes, hogy e tervezet Erdély határozott ellenzésével találkozott, de tárgyalásától elzárkozni még sem lehetett. Egy ily fontos államjogi kérdés felett az erdélyi közjog értelmében is egyedül az országgyűlés tanácskozhatott volna. De rendkívüli idők rendkívüli utakhoz vezetnek. Még az ez év febr. 22-ikén megnyílt fogarasi országgyűlésen elhatározták, hogy a fejedelem és tanácsa rendkívüli esetek elintézésére országgyűlés helyett egy delegatit hívhasson össze a három nemzetből, melynek tagjait rögtön meg is választották.³ Ez elé a delegatio elé került tehát a Dunod-fele tervezet mind három alakja. Az is, mely Erdélyt Oláhországgal egy

¹ Az „ante Turcarum invasionem“ újból és újból ismétlődő kifejezés szabja meg e diploma-tervezetben az új állapotok rendjét.

² Sine quorum expresso consensu dicti principes *nullum poterunt facere.* (1. pont.)

³ Szilágyi S. Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 31. l.

szövetséggé egyesítette volna a magyar király fenhatósága alatt s a harmadik is, melynek értelmében Erdély a császár és lengyel király szövetségébe felvételnek.¹

A delegatio a dolog érdeme szerint hozta meg a maga határozatát s a ránk maradt emlékekből alig hihető, hogy a Dunod-féle tervezet pontozatait tárgyalás alá vették volna, sőt inkább arra a következtetésre kell jutnunk, hogy annak egész tartalma csak a legbeavatottabbak előtt volt ismeretes. Erre vall az is, hogy a delegatio a Dunod-féle pontozattól teljesen függetlenül állapította meg 30 pontban a maga kívánalmait.² Érdekesnek tartjuk a fentebb ismertetett Dunod-féle tervezettel szemben a delegatio eme kívánalmait lényegesebb pontjaiban felsorolni. Élesen kitetszik a szembeállításból, hogy a míg az udvar úgy lép fel Erdélyvel szemben, mintha egy fegyverrel meghódított tartománynak diktálná a feltételeket, addig a régi hatalomban megfogyatkozott Erdély még gyöngeségében is a függetlenség erős öntudatától ösztönözve jelöli ki az egyezkedés feltételeit.

„Erdélyben az négy recepta religiok az ‚Approbata‘ conditioi szerint“ szabadok, írja az 1. pont. — Erdély igazgatásába ő felsége nem avatkozik, törvényeit meg nem sérti s az egész Erdélyhez és annak részeihez just nem formál. (4. pont.) Az országot soha „semmi idők forgásában coloniájává“ nem teszi. Erdélybe az ő akarata ellen őrseget be nem visz, téli szállalással, élelem szolgáltatással, adózással nem terheli. Erdélyt akarata ellen hadba menni nem kívánja s régi határait visszaállítja. (5. 6. 7. p.) De a mikor Erdély kívánja ő felsége neki segítséget küld, sőt ha kell, pénzzel és munitionnal is segíti s még serege Erdélyben van, az a fejedelemtől függjön. Erdélynek hadba szállását pedig ne kívánja ő felsége, míg Váradot, Temesvárt és Nádor-Fejérvárt el nem foglalta a töröktől. Továbbá, hogy ő felsége, mint magyar király „erdélyi titulussal ne éljen.“ (20—23. p.) A törökkel kötendő békéből se rekessze ki ő felsége Erdélyt, sőt azt Erdély által rectificálja stb. E tárgyalásokat pedig oly titokban tartsa, „hogy töröknek, se másoknak senkinek irásunkat ki nem jelentik.“

¹ Ez 12, amaz 10 pontból áll. Ld. Alvinczi P. okmánytára I. köt. 6—8 l.

² Ugyanott 8—11. l.

Ezen pontozatot Vajda Lászlónak, mint követnek kellett volna felvinni a császári udvarba. El is látták az ügy fontosságához méltóan bő instructiókkal s ajánló levelekkel a nádorhoz, Sultz és Vallis tábornokokhoz.¹ Vajdának Dunoddal együtt kellett volna felmenni Bécsbe. El is indultak, de a pater nem lehetett megelégedve a delegatio határozatával s nem is akart egész üres kézzel visszatérni. Betért tehát Keresesorára Teleki birtokára, hol a mindenható miniszter vele új tárgyalásokba boesátkozott s nem eredmény nélkül, mert itt (ápr. 14-ikén) sikerült neki Telekivel egy titkos szerződést kötni, melyben őt teljesen megnyerte ügyének.

E titkos és eredeténél, irányánál fogva kétségtelenül szokatlan szerződés két különálló részből áll.² Az első részben kilencz ponton keresztül Teleki személyes érdekei vannak biztosítva Dunod által; míg a második rész öt pontban Teleki ígéreteit foglalja magában. Rövidre foglalva: Teleki teljes bűnbocsánatot nyer ő felségétől eddigi kuruczságáért, törökkel, gallussal (francia) és lengyellel tartott barátságáért. Úgy maga, mint rokonai számára biztosítatik összes erdélyi és magyarországi birtoka. Évjáradékot kap, oltalmat nyer ellenségeivel szemben és szükség esetében menedéket a császár birodalmában. Biztosítva lesz szabad vallásgyakorlata is úgy maga, mint családja részére. Végül a páter megígéri, hogy e szerződést titokban tartja s a császáron és Buonvisi bibornokon kívül senkinek ki nem jelenti.

Ezzel szemben lássuk Teleki ígéreteit:

1. Tehetsége szerint előmozdítja a török háborút.
2. Az erdélyi hadaknak csatlakozását a császári sereghez előmozdítja.
3. A császári sereget élelemmel (annona) segíti.
4. Elősegíti szükség esetén a császári seregnek Erdélyen keresztül vonulását.
5. Az első négy pont értelmében előmozdítja Erdélynek a keresztény szövetséghez csatlakozását.

Imé előttünk áll a keresesorai szerződés. Pusztán két embernek megállapodása ez, de czéljánál fogva az akkori legfontosabb politikai kérdésre irányúl. Az erdélyi kérdésnek megoldása 1685-ben

¹ Alvinczi P. okmánytára I. köt. 12—15. l. és Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 325—328. l.

² Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 329. l.

nem pusztán Bécsset érdekelte, hanem a mennyiben ez a török háborúval függött össze — azt mondhatjuk — európai kérdés volt. Vagy mint Szilágyi S. írja, Erdély politikai kérdése volt akkor a keleti kérdés. Ez teszi a keresesorai szerződést elsőrangú fontos politikai okmánynyá. Ily szempontból kell megítélnünk annak jelentőségét is s nem szabad pusztán személyi érdekek s talán érzelmi momentumok által befolyásolni ítéletünket. De igen is be kell illesztenünk ezt a kor történelmi alakú lataiba. A Bounvisi bibornok által irányított bécsi politika szempontját szem előtt kell tartanunk, mely előtt ekkor el kellett hallgatni a francia határszéli csatazajnak, meg kellett alkudnia a hős lengyel király fegyveres ambitiojának is.

Erdély csatlakozását is egy nagyszabású haditerv tette már ez idő szerint szükségessé, melynek véghezjául Temesvár ostroma volt kitűzve.¹ Ehez volt szükség Erdély támogatására.

A megváltozott idők, a nagyszabású európai politikai constellationokat Erdély szűk határai között, úgy látszik, csak Teleki tudta a maga jelentősége szerint megérteni és mérlegelni. „Teleki államférfiú volt, beleillő egészen azon század keretébe, melyben működött.“²

Teleki egyéniségét, politikai jellemét, elhatározásának, cselekvésének indokait a keresesorai szerződéssel összefüggésben különféleképen ítélik meg. Az kétségtelen, hogy Teleki a Dunoddal kötött titkos szerződés által ellentétbe helyezte magát a fejedelem és a delegatio — mint országos bizottmány — határozatával. És ha csak ebből a szempontból ítéljük meg a kérdést, őt talán, — mint a közakarrattal szemben titkosan szerződőt — hazaárúlással is illehetnők. De ugyanaz az ok, melyre e vádat alapítjuk, Telekit a haza megmentői közé is emelheti, ha az ő keresesorai elhatározását az akkori idő politikai viszonyainak ismerete s egybevetése mellett mérlegeljük.

Rendkívüli idők, rendkívüli elhatározásokat igényelnek. A keresesorai szerződést egy ilyen kivételes idő, kivételes actiója gyanánt kell beszámítanunk annak az embernek, ki eszével, kiváló politikai talentumánál fogva húsz éven keresztül csaknem korlátlanul intézte a hanyatló Erdély sorsát. Ha nem lett volna annyira az ő

¹ Ld. erre vonatkozólag Dunod bizalmas levelét Schultz tábornokhoz. (Erd. Országgyűl. Eml. 18 köt. 331—333. 1.)

² Szilágyi S. A német uralkodás kezdete Erdélyben. (Reform 1870. 188. sz.)

kezében Erdély sorsa, nem lett volna nemzetével szemben oly nagy felelőssége, mely őt nagy hívatás, nagy kötelesség teljesítésére szólította. Teleki valóban belátott az idők méhébe s a mit honfitársai közül sokan tán csak sejtettek, ő tisztán előre látta. Megértette, hogy elérkezett az idő, minél jobban esatlakozni a némethez, megragadni teljes erővel a kínálkozó összeköttetés szálait s „megmenteni a hajótöréstől azt, a mit lehetett.“¹

A mit tehát a delegatio nem tett meg, Teleki vállalta magára. Az irányban, melyre Erdély már a bécsi hadjárat előtt kötelezte magát nyílt, határozott ígéretet tett. Nem többet s nem kevesebbet, mint a mennyit a politikai szükség követelt. Az említett öt pont végeredményében nem jelent többet, mint hogy Erdélynek a szövetségsekhez való tényleges esatlakozását munkálni fogja, minek garantiája a négy első pontban kifejezett ígéret lett volna. És vajjon ismerve a hangulatot, ismerve Erdély akkori helyzetét, tehetne volna-e ezt nyíltan, talán indítvány alakjában a delegatióban? Nem nyúlt volna-e darázsfaszkekbe, ha nyíltan lép fel politikai meggyőződése érdekében s nem idézhette volna-e fel bukását, akkor, a midőn leginkább volt szükség tanácsára? Ezek mind nyílt kérdések, melyeket Teleki egyéniségének megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

De más oldaláról tekintve a kérdést, mit várhatott Erdély 1685-től kezdve a töröktől? Erdélyt sorsa már ekkor a német uralomhoz utalta. Csak az volt a kérdés, hogy e politikai szükség minő formában nyer megoldást. S hogy a megoldást ne a szenvedély irányítsa, úgy Erdély részéről, mint a bécsi udvar részéről kívánatos volt. A bécsi politikának érdekében állott, hogy Erdélyben maga számára tiszta helyzetet teremtsen s nem felelt volna meg Bécs ezéjainak esetleges erőszakos fellépéssel Erdélyt a török karjaiba kergetni. De viszont Erdély visszaesatolásának története is más alakulatot vehetett volna, ha — a mi így is, úgy is előbb-utóbb bekövetkezik — a német seregnek Erdélyt a kiszorított török karjaiból kell visszahódítania. És e kérdésnek megoldásában rejlik Teleki keresesorai politikájának értéke. Elég volt Telekit meghódítani s a többi, — t. i. Erdélynek alkudozások között történt lassú megszállása — már könnyebben ment.

¹ Erd. Országgyűl. Emlékek 18. köt. 31. l.

Teleki tehát a keresesorai elhatározásával nemzetével szemben nagyot merészelt, de felmentve érezte magát, hogy tettéért országának számoljon. Tudta, hogy azért csak a történelem ítélőszéke előtt lehet számadása. És a közeli évek eseményei igazságot szolgáltatottak neki. Ily szempontok szerint mérlegelve Teleki keresesorai politikáját, nem változtathat ítéletünkön az a körülmény sem, hogy ő ugyanazon lapon, melyen országos kérdésben jelentős ígéreteket tesz, saját érdekeinek is erős biztosítékot szerez.

Dunod páter a keresesorai egyezkedés után útnak indult, de nem az eredeti terv szerint: Magyarországon át, hanem útját Lengyelország felé folytatta. Vajda László így elmaradt tőle, minek folytán a fejedelem őt visszahívta.¹ Teleki első visszahívó levelében különböző okokat hoz fel, de az igazi ok aligha volt más, mint a keresesorai egyezkedés. A Dunoddal kötött megállapodás mellett u. i. nem volt értelme, hogy egy ezzel lényegében ellenkező utasítás menjen a páterrel egyidejűleg Bécsbe. Ugyanerre az okra vihetjük vissza azt is, hogy Dunod megváltoztatta útjának először tervezett irányát és Lengyelország felé ment.²

Dunod távozása után máj. 25-ére újból összehívták a delegatiót Fogarasba. Az összehívást több ok tette szükségessé. A többi között az is, hogy a portától levél érkezett, melyben újból közbenjárásra szólították fel a fejedelmet a béke ügyében.³ Mire a delegatio összegyűlt újabb országos ügy is szőnyegre került. Havasalföldről ugyanis teljes hatalmú megbízottak érkeztek, kik a delegatióval megkötötték Erdély és Havasalföld között a véd- és daczszövetséget.⁴ A szövetség pontjai között semmi vonatkozás nincs a

¹ A visszahívó leveleket a fejedelem megbízásából Teleki írta; egyiket május 16-án (Ld. Török-magyarokori államokmánytár VII. köt. 17. l.), a másikat máj. 18-án. (Ld. Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 329. l.)

² Dunod útjából bizalmas levelet küld Schultz tábornoknak Magyarországra, melybe a fentebb jelzett haditervet közli vele, hogy t. i. hadával Szatmár alól Debreczen felé induljon s innen Temesvár alá. E levélben jelzi, hogy eredetileg Magyarországon akart visszanienni, de nem írja, hogy miért változtatta meg úti tervét. Sed quia desideratus transitus nobis non fuit possibilis per Hungariam et coacti simus arripere per Poloniam versus Vienne etc. írja Dunod levelében. (Ld. Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 332. l.)

³ Ugyanott 18. köt. 335. l.

⁴ A szövetség pontjait ld. Erd. Országgyűl. Emlékek. 18. köt. 341—344. l.

Dunod-féle propositióra, de valószínűnek kell tartanunk, hogy az is szóba került.

A Dunod-féle ügy különben sem maradhatott annyiban. A némettel való szövetségnek: Erdély csatlakozásának kérdése a páter küldetése óta jóformán napi kérdéssé vált. Jún. 1-én tehát elkészítették az iratokat, melyek az újabb bécsi követnek, Balog Lászlónak küldetéséhez szükségesek voltak.¹ Balog küldetésének egyik czélja volt az oly sokszor felajánlott békeközvetítés, de főként előkészíteni útját egy újabb Bécsbe küldendő ünnepélyes követségnek, melynek feladata lenne a császári udvarral Erdély csatlakozásának kérdése felett tractálni. Mint csaknem minden bécsi követnek, Balognak is Lengyelország felé kellett venni útját s egyúttal a lengyel királynál is végezni követi megbizásti.²

Míg így 1685 tavaszán Erdélyben a némethez való csatlakozásának ügye a legégetőbb politikai kérdéssé vált, oda fent a bécsi udvarnál is nagy jelentőséget tulajdonítottak Erdély csatlakozásának. A még januárban felküldött s ez időtájt visszaérkezett Inezédi Mihály jelentése ennek igen érdekes bizonyossága. Már maga a szives fogadtatás, melyben az erdélyi fejedelem követe a bécsi udvarnál részesült, mutatja, hogy ott Erdély megnyerésére minő súlyt fektettek.³ Sajnálatoknak adtak ott ennél fogva kifejezést, hogy Inezédi nem nyert megbizást, tárgyalást folytatni a szövetség megkötése ügyében. Biztattak is, — írja jelentésében — hogy „maradnék itt s írnék a fejedelemnek plenipotentiáért, tractáljak vélek.“ De miután Inezédi kijelentette, hogy erre utasítása szerint nem vállalkozhatik, a conferentián jelenlévő kancellártól ezt a választ kapta: „Most a feledelem eicibe tett ő felsége fekete táblát s krétát adott kezében, hogy a mit akar, írja azt s ő felsége subscribálja, mert nem kíván ő felsége töletek semmit, sem religio háborgatását, sem törvényetek bontását nem akarja, hanem éljetek szabadságban s ő felségének beesületit adjátok meg; ezen rövid szavaimat a fejedelemnek mond meg.“⁴

¹ Ld. a követség iratait Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 344. s köv. l.

² A lengyel királyhoz nyert titkos utasítása közölve van Tört. Tár. 1887. évf. 140 l.

³ „Ő felsége az fejedelem kegyes zelussát hosszas szóval megköszönte“ — jelenti Inezédi a császárnál tett első audientiájáról. (Tört. Tár. 1888. évf. 168.)

⁴ Ugyanott: 169. l.

Érdekes Incezédinek Buonvisi bibornokkal folytatott tárgyalása is.

Incezédi ismerve a bibornok nagy befolyását a császári udvarnál, megkérte őt, hogy fogadja látogatását. A bibornok-követ előtt, a török háború diplomaciai fővezére előtt pedig annyira fontos volt Erdély csatlakozásának kérdése, hogy a fejedelem követét (Incezédit) nem csak látogatáson fogadta, hanem ebédre hívta magához, hogy — mint a pápának írt jelentésében kifejezi — mélyebben belásson az ő tárgyalásának titkába s hogy „a vallási tekintetben nagyrészt elszakadt nemzet büszke szellemének megszelidítésére“ megtegye az első lépést.

Igy került a kálvinista követ a nagy biboros főpap asztalához, melynél előbb vallási, majd politikai kérdések folyamán tárgyalták Erdély csatlakozásának ügyét. Szóba jött Thököli dolga is s a biboros főpap végül reményét fejezte ki, hogy a mint Erdély meggyőződik arról, hogy Bécsben csak barátságukat és szövetségüket keresik s hogy szabadságát veszély nem fenyegeti, csatlakozni fog a keresztyén szövetséghez.¹

Incezédi Lengyelországból is hozott híreket. Megértjük jelentéséből,² hogy a lengyel udvarban mennyire más véleményen vannak Erdély csatlakozása felől. Világos ebből, hogy Sobieski még most sem hagyott fel kedvező tervével, Erdélyt és Oláhországot saját fenhatósága alatt egyesíteni s talán bevonni a szövetségbe a felvidéki fejedelmet Thököli Imrét is, ki a török 1685-iki vereségei után úgy is egészen támasz nélkül állott. Hogy a lengyel király a szövetség dolgában levelezést folytatott Thököliel, arra tanúság Buonvisi bibornok Rómába írt jelentése.³ Incezédi jelentéséből is kitetszik, hogy a lengyel udvar Thököli ügye iránt jóindulattal van. „Ellenben az némethhez való hajlástúl — így szól a jelentés — sok okokkal bennünket dehortált, minthogy jónkra soha nem igyekeztek, nem is igyekeznek.“⁴ Épenúgy nagy pártolója Thökölinek és ellenzője a némethel való szövetségnek a traneczia király varsói képviselője is.

¹ Ld. Buonvisi 1685. ápr. 1-i jelentését Fraknói i. m. 111—113. l.

² Tört. Tár. 1888. 170. l.

³ Lásd az 1685. febr. 12-diki jelentést Fraknói i. m. 108. l.

⁴ E tárgyalást Incezédi a király megbízottjával, Matczynskivel folytatta.

„Az Marchio de Bethuene — így folytatja a jelentés — így beszéllett: kéreti igen a fejedelmet, ötöt továbbra is tartsa köteles szolgáljának . . . Továbbá a lengyel királynak hozzánk való nagy propensióját kezdé declarálni és inte, hogy egészben véle tartsunk, valamint a német császárhoz ne hajoljunk, mert az örökké romlásunkra, nem jónkra igyekeznek.“

A császári udvarnak, főként pedig Buonvisi bibornoknak, még ezután is nem csékély küzdelmébe került, hogy a lengyel udvar ezen separatisticus törekvésének útját állja: az Erdély és Oláhországnak lengyel főhatóság alatt való egyesítését megakadályozza.

Nem csupán a török háború sikeresebb folytatása sarkalta ennél fogva a bécsi udvart, hogy Erdély csatlakozásának ügyét minél előbb dűlőre vigye, hanem a lengyel mozgolódás is szünet nélkül ösztönözte. Nem is hagyták többé oda fent Erdély ügyét egy pillanatra sem pihenni.

Még ez év őszén, okt. vége felé újból Erdélybe érkezett a bécsi ügyvivő: Dunod páter, hogy a mit tavasszal megkezdett, Erdély csatlakozásának ügyét sikerrel végezze.¹ Most már több reménysege lehetett hozzá, mert tudta, hogy a mindenható miniszter, Teleki Mihály megnyert embere. Csalatkozott, mert Erdély most sem mutatott nagyobb hajlandóságot a csatlakozáshoz, mint az első kísérlet alkalmával. Október 24-ére a fejedelem már országgyűlést hirdetett Gyulafehérvárra. Ez alkalommal tehát országgyűlés elé került e fontos, igazán országos ügy.

Négy rövid pontban terjesztette itt elő Dunod ő felsége kívánásait, melyben ő a lengyelrel való egyetértést megtiltja s a törökkel való nyílt szakítást a leghatározottabban kívánja. A Dunod javaslataiban ennél fogva a Bécshez való csatlakozás inkább negatív formában nyert kifejezést. Kívánja ugyanis ő felsége:

1. Hogy a lengyeleket ne boesássák be Erdélybe, különben a császári csapatok úzik ki őket onnan, mi által az ország háború színhelyévé változnék.

2. Hogy a töröknek ne adjon Erdély eleséget, lovat, vagy

¹ Közelgésének híret már október 21-ikén írt levelében jelzi Wallis. (Erd. Országgyül. Eml. 18. köt. 366 l.)

bármilyen egyebet s a vele való üzenet váltást vagy bárminemű érintkezést is szüntessék be.¹

3. Jelöljenek ki Várad körül alkalmas és biztos helyen quartélyt s gondoskodjanak élelemmel 13,000 katona ellátására.

4. Hogy Várad ostromához élelmet s egyéb szükséges dolgokat előre készítsenek.²

Ezen pontok felett kellett határozni az országgyűlésnek: de mindennek a legnagyobb titokban kellett történnie. „Okt. 27-ikén — írja Vass György naplójában — az ország házában reggel bégyűlést, az egész országot megesküték, hogy az dolgot ki nem mondja senkinek egy is közfűlnék, mivel az német császártól jött egy követ pater Dund (Dunod helyett) ily kívánsággal, meg fenyegetőzéssel, hogy az töröktől mindgyárt elpártoljunk és az némethez hódoljunk, az adót a portára bé ne küldjük, tizenöt ezer embernek³ az télen élést adjunk; de az ország között ezeket nem mondták meg, hanem hogy csak azt kívánja, hogy az töröktől elpártoljunk és ő hozzá hódoljunk, melyről voxot is kívántak.“⁴

A szavazatok beadását másnapra halasztották, melyet írásban kellett elkészíteni. Vass György egész terjedelmében feljegyezte szavazatát naplójába. Érdekesnek tartom ezt legalább főbb pontjaiban ide iktatni. „Megvallom, — így szól a szavazat — rettent engem ez dolognak terhes volta, miképen tegyem le nagyságtok, kegyelmetek személye eleiben az én együgyű erről való voxomat, holott az dolog nagy s nagy elmét is kíván Az bizonyos dolog is, mert ez dologban is inkább láttatik én tőlem állani szegény hazánknak siralmas végső pusztulása, mintsem megmaradása; ugyannyira, hogy elől tűz s hátul víz, ha az felséges mindenható isten, az ki ekkediglen csodálatosképen gondot viselt reánk, nem könyörül rajtunk; mert bizony dolog, keresztyénekkal confoederalni s megegyezni s pogányokra támadni szép dolog s jó is volna, csak szegény országunknak nagyobb igája ne következne belőle

¹ Ut Turcis nulla detur absoluta annona, nec equi, nec quicquam aliud, nec ulla cum ipso habzatur amplius correspondentia, nec communicatio.

² Alvinczi P. Okmánytára I. köt. 34. l.

³ A Dunod fent idézett előterjesztésének 3-ik pontjában tizenhárom ezerről van szó („pro tredecim millium militum.“)

⁴ Vass György naplója 47. l. (Mon. Hung. Hist. II. oszt. 35. köt.)

Azért hogy most mindgyárt az hatalmas nemzetűl elpártoljunk és az némethez hódoljunk, holott még minden dolgok csak in principio vannak, sine conclusionem, én az én csekély elmém szerint semmiképen nem javallom . . . Mutathat isten ő felsége oly utat módot, ha ő felségének tetszik, mely ezután sem lesz késő, hogy a hatalmas nemzetnek igájából is megszabadít, a keresztényekkel is confoederatiót, egyességet tehet nagyságtok kegyelemetek; correspondentiat pedig az némettel hogy nagyságtok kegyelmeitek tegyen és tartson az én vékony elmém szerint javallom s hasznosnak is ítélem.“¹

Azt hiszem nem esalódunk, ha azt mondjuk, hogy Vass György voxa igen soknak, a nagy többségnek véleményét fejezte ki. A szebeni királybíró, polgármester és Szeben városának két delegátusa is ugyanily értelemben írta meg szavazatát.² Bethlen Miklós és Cserei feljegyzéseiből is ugyanezt a felfogást olvashatjuk ki.³

Annyi bizonyos, hogy a páter nem volt megelégedve az országgyűlés határozatával és bosszankodva mondotta ki a „rejtélyes fenyegető“ szavakat: „Akár akarjátok, akár nem, ő felsége kegyelmes pártfogásába vesz benneteket.“⁴ És ez a beszéd nem volt pusztában elhangzó kiáltás, mert alig végződött a fejevári országgyűlés Veterani tábornok küldöttje Marchisio főstrázsamester meghozta a a fejedelemnek a császár levelét, melyben ő felsége tudatja, hogy hadainak egy részét Erdélybe küldi téli szállásra.⁴ Téli szállásul pedig Máramaros és Kővár vidéke volt kijelölve.

¹ Ugyanott 47—48. l.

² Alvinczi P. okmánytára III. köt. 11 l.

³ Bethlen Miklós és Cserei a Dunod-féle tárgyalásról csak általánosságban emlékeznek s a páter őszi tárgyalásairól külön nem tesznek említést. Nem is igen volt előttök a dolog érdeme szerint ismeretes. Bethlen azt írja önéletírásában, hogy Dunod „követségét Teleki Mihálynak detegálta csak egészen és nekünk csak mesében adta elő . . . Én mikor rám került azt mondtam, olyan homályos mesére én a portától csak elszakadni nem merek.“ (I. köt. 551. l.) Cserei még rövidebben érinti a dolgot. Hanem felemlíti, hogy Dunod egy dézsma ügy vitatott kérdésébe szól bele, mely a fehérvári kálvinisták és pávisták között merült fel. (Ld. Cserei históriája 149. l.)

⁴ A császár szept. 17-én kelt levele közölve van Alvinczi P. Okmánytára 3. köt. 9. l. (Mon. Hung. Hist. I. oszt. 27. köt.)

Marchisio megjelenése Erdélyben nem kis meglepetést és rémülést okozott¹. Már eddig is volt bő alkalmuk a császári sereg határszéli zaklatásait, a katona szállásolás keserveit megismerni. A beütések a zaklatások megorvoslása végett még szept. 29-én felküldte a fejedelem követét, Jeddi Pétert Bécsbe.² Hiába, a nyert ígéretek daczára a katona elszállásolással járó súlyos megpróbáltatást nem sokára az ország belsejében kellett érezniök, mert a főstrázsamester által hozott hirt a valóság követte. 1685 őszétől kezdve tehát az alkudozások mintegy fegyveres fedezet mellett történtek.

Az országgyűlés megválasztotta a Bécsbe küldendő követeket Haller János, Peresznyei Zsigmond, Szebeni Miles Mátyás és Inezédi Mihály személyében.³ Ez a követség minden eddiginél nagyobb és ünnepélyesebb volt. Útjuk, mint fentebb láttuk, már elő volt készítve.⁴ Bő utasításuk még nov. 4-ikén elkészült. A békeközvetítés felajánlása ebből sem maradt ki, de utasításuk főrészét mégis azoknak a pontoknak előterjesztése képezte, melyeket a Dunod féle első egyezkedés után Vajda Lászlónak kellett volna felvinni a császári udvarba.⁵ A követség még valamivel Marchisio jövetele előtt elindult, de épen az ő jövetele miatt nem folytathatta zavartalanul útját. Még csak Szász-Régenben voltak s már értesültek Marchisio megérkezéséről s innen

¹ Érdekesen írja le Bethlen Miklós Marchisio ünnepélyes fogadtatását, mit félreértésből rendeztek neki a fejedelmi udvarban, Marchisiot „marchio“-ra magyarázván. Hiába figyelmeztette őket Bethlen Miklós: „Az isten ért mit akarnak kegyelmetek, ez nem marchio, hanem csak egy olyan szegény nemes ember, mint én vagy talán olyan sincs.“ A fogadtatás megtörtént. „Azután szégyenletre maga is -- írja Bethlen — úgy a fejedelem, fejedelemasszony is ezt a nagy bolondságot. Dunod ott jelen lévén és maga Marchisio, először csodálták azután nevelték.“ (Önéletríása I. köt. 552. l.)

² Jeddi küldetésének levelei közölve vannak Alvinczi P. okmánytára I. köt. 37. és III. köt. 35—38. l.

³ Ld. a fejevári országgyűlés határozatai I. articulusát (Erd. Országgyűl. Eml. 18 köt. 368. l.)

⁴ Ld. a Balog László által Bécsből hozott *salvus-passus* Alvinzi P. Okmánytár. III. köt. 7. l.

⁵ Ezeket a pontokat fentebb ismerttettem. Az instructiót egész terjedelmében és a követség többi iratait megtaláljuk: Alvinczi P. Okmánytára III. köt. 12 s köv. 1.; Magyar Tört. Tár XXI. köt. 212. és köv. 1. és Erd. Országgyűl. Eml. 18 köt. 375 és köv. 1. Még a spanyol követhoz is adott Apaffi megbízó levelet.

kérik a fejedelmet, hogy a dolgok változásaihoz mérten instructiójok átalakítását eszközölje, „hogy a dolgok szakadozva ne legyenek.“ Ugyanekkor a Dunod-féle fogarasi tárgyalásokról is kérnek felvilágosítást, mert „micsoda írást adott be, nem láttuk, csak hírét hallottuk“ — írják előterjesztésükben.¹ Mindezek előtt pedig némely személyi és vagyoni biztosíték ígérését kívánják a fejedelemtől maguk és családjaik számára.² A fejedelem nov. 26-án kelt levelében meghagyja nekik, hogy a „legközelebb következő péntekig vagy szombatig“ várakozzanak Kővár vidékén. De két nap múlva már elküldi hozzájuk válaszát, melyben útasítja őket újtók folytatására s hogy magokat mindenben a nyert instructiókhoz alkalmazzák. Egyuttal a kért személyi és vagyoni biztosítékokat is megígéri nekik.

A követeknek már újtokban is fontos teendőket kell végezniök. Tárgyalásokat folytatni a császári generalisokkal. Mindenütt nyitott szemmel járni, hogy tapasztalataikról a fejedelmet idején értesíthessék. De ez alatt nem kisebb teendők várakoztak odahaza a fejedelemre és tanácsosaira sem, hogy a mindinkább bonyolulttá vált ügyet valamiképp megoldáshoz vezethessék. Az ügyek intézésében a delegatio állott a fejedelem és tanácsurak oldala mellett, melyet a fejevári országgyűlés újból kirendelt s mely ez időtől kezdve, mintegy permanens testület, intézte a „szegény haza javára és megmaradására szolgálható minden dolgokat“³

Legégetőbb volt a Marchisio követségének, a bejelentett téli szállásolásnak ügye. Ez ügyben ugyanez ő általa november 14-én küldte el a fejedelem válaszát a császárnak s követül adta mellé saját emberét, Büdöskutit is, kit szintén levél kíséretében bocsátott el. Kérve kéri ezekben a császárt, ő felségét, hogy tőle és országától a téli szállásolással járó nagy veszedelmet elhárítani méltóztassék, megparancsolván vezéreinek, hogy a téli szállásolás Erdély területére tervezett szándékaiktól elálljanak. Ellenkező esetben a török részéről a legnagyobb veszély fenyegetné országát — írja a fejedelem — mert a császári sereg bejövetele a törököt zúdí-

¹ Ez is mutatja, hogy annak idején mennyire titokban folyhattak a tárgyalások a Dunod-féle tervezet felett.

² Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 379. l.

³ Id. az országgyűlés törvényeinek II. articulusát Ugyanott 369. l.

taná az országra s egy hét alatt háború színhelyévé tenné s elhamvasztaná azt az országot, „melynek fejedelme oly hiúz szemekkel örködik a keleti török birodalom felé“. Ez pedig nem lehet sem ő felségének, sem a keresztyénségnek érdeke. Felajánl inkább a császárnak serege számára hadi élelmet és 100,000 tallér adót a Dunoddal megbeszélendő propositio szerint.¹

A magyarországi császári tábornokokat is értesíti egyidejűleg, hogy a fenforgó ügyében követét küldötte ő felségéhez s a jó szomszédság tartását kéri tőlök.²

A téli szállás elhárítása siettette a Dunoddal folyamatban lévő alkudozások bevégzését. A mit a fejevári országgyűlés nem tudott megoldáshoz vezetni, a deputatióknak minél előbb effectualni kellett, hogy legyen mire támaszkodniok a császári vezérek törekvéseivel szemben. És valóban Dunoddal Ebesfalván (nov. 27-ikén) kötött szerződés teljesen a kényszer hatása alatt s Marchisio bejövetele által megváltozott idők szellemében készült. A fejedelem húszezer, a karok és rendek részéről a deputatusok nyolezvan ezer tallér fizetésére kötelezik magokat, mely összeget meghatározott időre (5 hónap alatt) öt egyenlő részletben fizetnek ki a császári hadak segítségére. Azonfelül ígérik, hogy tízezer köből gabonát szállítanak a császári katonaság számára oda, a hova a szükség kívánja. Ezzel szemben Dunod ígéretet tesz, hogy Erdély területére császári katonaság semmi ürügy alatt nem lép. Bihar, Arad, Békés, Szörén, Felső-Zaránd megyék kivételével Erdélyhez tartozó s török által el nem foglalt megyében, városban és faluban katonai állomást nem tart. Császári katonaság nem tör be, nem zsákmányol erdélyi területen, ellenségeskedést nem folytat, kárt nem okoz, hanem mindenütt jó szomszédságot tart. Csak ha lengyel, tatár, vagy török lépne bárminő ürügy alatt is erdélyi területre, lépheti át Erdély határát császári sereg, hogy ezeket onnan kiűzze.³

E szerződést a császár teljes hatalommal felruházott követe kötötte a fejedelemmel, tanácsával és a deputatusokkal, de azt még Lipótnak kellett rectificálni. Azonban minél előbb tudtúl kellett

¹ Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 388 l. és Török-magyarokori állam okmánytára VII. köt. 106. l.

² Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 390. s köv. l.

³ Alvinczi P. Okmánytára I. köt. 34—37. l.

adni e megállapodást a császári vezéreknak is, hogy a szerződéssel ellenkező műveleteket ne eszközöljenek.

Kétségtelen, hogy az ebesfalvi egyezséggel Erdély nagy anyagi áldozatot hozott, de ezt nagyobb veszély elkerülése okából az ország érdeke kívánta. Egyszersmind ez a szerződés volt az első, melylyel az ország formális egység alakjában a német táborhoz kötelezte magát.

De már késő volt minden egyezkedés, hiába való minden áldozat. Erdély nem kerülhette el sorsát s a mitől nem hiába rettegett: a fegyveres megszállás elkövetkezett. Még alá sem írták a Dunoddal kötött szerződést, a somlyói kapitány, Olasz Ferencz megírta a fejedelemnek jelentését,¹ azt, hogy Erdélynek akkor legrettegettebb ellensége, Csáki László, közeleg az ország határához.

Csáki László, mint a Béldi Pál-féle összeesküvés részese annak idején a portára menekült, hol fogságba került s csak 1683-ban szabadult ki. Innen Bécsbe ment s császári szolgálatba lépett. A mióta Erdély a császári udvarral alkudozásban állott, minden követ megmozdítottak, hogy az országnak ezen gyűlölt ellenségét elejtsék. Ez a törekvés kifejezést nyer jóformán minden bécsi követ instrukciójában. Belefoglalják a Dunod elé terjesztett pontozatokba, melyet Vajda Lászlónak kellett volna Bécsbe vinni. Kérik ebben a császárt, hogy őt mint az ország árulóját s kit az ország törvényesen megnótázott, proscibált, ne pártfogolja.² Bepanaszolják a lengyel királynál is, Havasalföldével kötött szövetség pontozataiban pedig közös ellenségnek ismerik el.³ Sőt a Fejérvárra összehítt deputatio Csáki Lászlónét is számüzi az országból, mert férjének híreket küldött.⁴

Ez a leggyűlöltebb, boszút lihegő ellenség, Csáki László eddig a közel szomszédságból, a szathmári táborból fenyegette betöréssel honfitársait. Most ott áll az ország határánál, hogy mintegy második Coriolanus lépje át azt. A rémes hír hallatára a fejedelem a tanácsurakkal

¹ Olasz első jelentése nov. 25-ikén kelt. Tudósítja ebben a fejedelmet, hogy Csáki Krasznáig jutott s az a hír, hogy Hunyad felé mennek quártélyba. (Erd. Országgyűl. Eml. 18. 396. l.)

² 30. pont. Alvinczi P. Okmánytára I. 11.

³ Ld. az 1. és 3. pontot. Erd. Országgyűl. Eml. 18. 342. l.

⁴ Ld. a delegatio XV. conclusumát. (Alvinczi P. Okm. I. 23. l.)

együtt Ebesfalváról a biztonságot ígérő Szeben falai közé menekült. Innen tették meg az ország megmaradására szükségesnek vélt további intézkedéseket. Ha a Dunodnak tett ígéreteik nem háríthatták el az országtól a közelgő veszedelmet, a Bécs felé útban lévő követek munkájához fűztek némi reményt, bár az ő útjuk sem folyt minden akadály nélkül, mert már mindjárt útjuk elején feltartóztatták őket. A követséget tehát értesíteni kellett az eltávozásuk óta történt dolgokról. Viszont a követek sem mulasztják el a tapasztalt dolgok felől tudósítani a fejedelmet s tanácsurakat. Az az ideges, sűrű levélváltás, mely a fejedelmi udvar s a követek között fennáll, legjobban jellemzi a kétes, válságos helyzetet, melybe Erdély jutott.

Legelőbb is a Dunoddal kötött egység tartama felől kellett értesíteni a követeket. Erre Bálinthit Zsigmondot és Nagy Pált szemelték ki, de mielőtt ők a Dunod-féle szerződéssel s egyéb iratokkal elindultak volna, december 3-án sürgősen Sárosit küldik előre, hogy Bálinthit és társa menetelét a követeknek hirül vigye.¹ Inti őket a fejedelem a Sárosi által vitt levélben, hogy útjokat azért csak folytassák sietve, s hogy őt Mármarosban Kővár-vidékén és Szilágyságban tapasztalt dolgokról tudósítsák.² De a Bécs felé törekvő követekkel való érintkezés nem az előre kicsinált terv szerint végződött. Bálinthit és társa még előbb utólérték őket, mint Sárosi.³ December 8-án Szathmárról már jelenti a négyes követség a fejedelemnek és a tanácsuraknak az ő megérkezéseket s azt is, hogy Nagy Pált üzenettel küldik vissza, s Bálinthit pedig velök megy Kassáig. Ugyanekkor már a visszafelé térő Dunod is esatlakozott hozzájuk s a követség azt is jelenti: „Ugy vesszük észre, Dunod uram egész az udvarig velünk fog járni s igéri dolgainkban való segítségét.⁴ A fegyveres megszállás azonban mindinkább valósággá vált, s minden jel arra mutatott, hogy sem Dunod segítése, sem a követek közbenjárása nem változtathat a dolgon. A pater decz. 11-iki

¹ Erd. Országgyül. Eml. 18 köt. 384 l.

² Már e levélben tudósítja a fejedelem követeit a császáriak szertelen nagy követelésekről. „Csak Mármarosban mit kívánnak, többre megyen hatszáz-ezer forintnál“. (Ugyanott.)

³ Sárosi csak Kálóban érte utól a követséget decz. 11-én.

⁴ Ugyanott 384—386 l.

értesítése szerint meg is kísérlette a dolgok megorvoslását a tábornoknál, de Carafa legfeljebb annyit ígérhetett meg, hogy Csákit visszahivatja.¹ Erdély ügye tehát ez idő szerint valóban a kard élére volt állítva.

Az eddigi jelentéseknél semmivel sem biztatóbb a követségnek Kassáról Bálinthittal küldött tudósítása. „Caprara s mind Carafa uramék első indulattal keményen viselték magokat — írják jelentésökben — mindazonáltal beszédben eredvén velek azután hajlottanak és meg kell engedni, hogy szép szókat bőven adtanak, de mint effectuálják azt az idő mutatja meg, nem is vagyunk olyan reményekben, hogy ezek a ministerek megorvosolják a fenforgó nyavalyákat, mert a telhetetlen kívánságok mellől őket semmiképen el nem vonhatni“.²

Carafával maga a fejedelem is érintkezésbe lép. Mindjárt Marchisio megjelenése után (nov. 14-én) hozzá is elküldte levelét,³ melyben kifejezést ad méltatlankodásának és megbántódásának a miatt, hogy a honnan segedelmet várhatua, ellenkezőt tapasztal. Kéri egyszersmind a tábornokot, hogy a jó szomszédságot megtartva vezérelje seregét, annál inkább, mert követői ő felségéhez útban vannak, hogy vele s tanácsával tárgyalásokat folytassanak. Carafa erre nov. 29-ikén válaszol.⁴ Hosszasan és szép szavakban kifejti a fejedelem előtt, hogy neki nincs módjában visszahívni seregét Erdély határaitól, mert a sereg élelmezéséről gondoskodnia kötelessége s ebben az elpusztított hazában nincs más hely, hol a sereg romlása nélkül téli szállást nyerjen. Ne is vegye a fejedelem ezt méltatlan eljárásnak tőle, hanem inkább úgy, hogy az igaz barát kér segítséget jó barátjától. Kéri ennél fogva a fejedelmet, hogy küldje hozzá el embereit, kikkel a quartély felől tanácskozást folytathosson. Kifejti aztán terveit a közeli háborúkra, mely által remélheti, hogy a barbár igát végképen széttörik. És nincs kétsége, hogy e törekvésben a keresztyén szövetség a fejedelem hathatós segítségére támaszkodhatnak; mint a hogy viszont a fejedelem is várhatja a keresztyén

¹ Ugyanott 393. l.

² Ugyanott 386 l.

³ Ugyanakkor, midőn a császárnak küldött Büdöskuti által. Vele küldött még leveleket Caprara és Veteraninak. (Ugyanott 389—391. l.)

⁴ Alvinczi P. okm. III. köt. 32. l.

sereg teljes segítségét, ha országát a török, vagy más sereg invasioval fenyegeti.

E szép szavakkal nem lehetett elfedezni a súlyos megpróbáltatásra jutott Erdélyen elkövetett kirívó sérelmet. Arczúlesapása volt ez a jog és igazság legelemibb kivánalmainak. Akkor, midőn az ország keresi az alkalmat a bécsi udvar között az egyezkedésre, akkor, a midőn Erdély a császár teljeshatalmú követével szerződést köt, melyben nem esekély áldozatot igénylő ígéretet tett a császári sereg megsegítésére: a császári seregek vezetői kardjokra támaszkodva, mint meghódított tartományba vonódnak be az országba. De oda át a táborban és Bécsben másképen nézik a dolgot. Azt tartják, hogy politikában végre is a siker a fő. Az egymással teljesen ellenkező műveletek azonban Erdélyt méltán fölháborították s december 3-ikáról Gyulai Ferenczet követül küldik Carafához. A Gyulainak adott bő instructio meglepett, kijátszott és tehetetlenül vergődő ország keserű panaszait tárja elének.¹ Hosszas indokolással kinyilatkoztatják, hogy ők a paterrel kötött szerződéstől el nem állhatnak, mert ahhoz hittelt vannak kötelezve. De mindentől eltekintve, mi értelme volna ő felségével való további tárgyalásaiknak, ha az ő teljes hatalmú követével kötött szerződésüket semmibe se vennék.²

Sértett önértékük, nemzeti öntudatuk nyilatkozik meg, a midőn hangsúlyozva adják tudtára Carafának, hogy Erdély önálló fejedelemség s minket nem is reputálhat úgy, mint Magyarországot ő kegyelme, — így szól az instructio — mert *Erdély országa nem peculuma ő felségének*, hanem külön fejedelemség alatt való ország, egyébiránt is sok tekintetre nézve különböz Magyarországtól“. De a midőn a panaszos hangok között felébred régi függetlenségök tudata, belátják azt is, hogy a körülményekkel meg kell alkudniok. Magok sem hiszik többé, hogy a sereg eltávolítását sikerrel munkálhatnák. Utasítják tehát a követet, hogy legalább a sereg beljebb jövetelét akadályozza meg s eszközölje ki Carafánál azok megfélemlését s kérjék őt, ne kényszerítse a fejedelmet arra, hogy ő is ellenségeskedésre fakadjon, a mitől idáig is ő felsége iránt való tekintete tartóztatta vissza. Sőt, hogy Carafát méginkább engedékenységre bírják, ajándék ígéretre is felhatalmazzák Gyulait.

¹ Alvinczi III. köt. 46—54.

² Ugyanott 51, 1.

De a kemény katona nem csak a hadviseléshez értett, hanem a diplomatikus tárgyalásban is katonáson állott helyt. A fejedelmi követtel hosszasan és komolyan tárgyalt (decz. 18-án) az erdélyi állapotok s a téli szállás felől.¹ határozottan kinyilatkoztatta, hogy a sereget Erdélyből ki nem vezetheti, mert nincs hova s hogy azt beküldte, arra ő felségétől parancsot nyert. Nem kötelezi őt a paterrel kötött egyezés, melyre Marchisio megjelenése után kényszerűségből állott Erdély. Egyességre volt idő az előtt is — mondja Gyulainak — de húzták, halasztották a dolgot. Őt nem esalják meg, mint a hogy pátert megesalták. Csodálja, hogy is hihettek Erdélyben annyira a paternek, hiszen ha hadakozó emberek voltak valaha megtanúlhatták volna, „hogy a hadi emberekre szokták a hadi állapotban való dolgokat bízni, informatiókat is azoktól vesznek, mert nem az pap veri meg az ellenséget, hanem az had, az pater csak nyelvével szolgálja az császárt, de az hadakozó ember fegyverével és vérével. . . . Nem bolond ő, ha a pater bolond.“

Ne is járjanak hát az erdélyiek Bécsbe, hogy ott alkudjanak meg. Bécs messze van s míg oda irogatnak, addig elpusztúl Erdély néhány megyéje. „Az baváriai fejedelem országa is az sok levelek küldözése alatt foglaltatott volt el az ő felsége hadaitól“ — mondja Carafa. — Küldje tehát a fejedelem meghatalmazottjait minél előbb ő hozzá s tárgyaljanak vele. Vagy menjen maga a fejedelem, vagy legalább Teleki Kolozsvárra, kikhez ő maga megy ki tárgyalni és megegyezni. Hadaikba pedig ne bizakodjanak az erdélyiek, mert „Erdélyben is elfogytak a hadviselő emberek, oda Bethlen Gábor, oda Rákóczi György, az fejedelem pedig keresztyén kegyes ember“. A törökre is hiába támaszkodnának, mert „avagy nincs e Magyarországbán annyi hada ő felségének, az ki az ő hadának vérit emlékezetes példájúl kikeresné? tegyenek az erdélyiek választ benne“.²

Lényegében ugyanily értelmű a fejedelemnek írt válasza is.³

E határozott katonás válaszból az erdélyiek megértették, hogy a katonai megszállás terhét az országtól el nem háríthatják. Pedig

¹ Gyulai Ferencz Carafával folytatott discursusát ld. Tört. Tár 1882. évf. 182 s. köv. l.

² Ugyanott 485. l.

³ Az egyik decz. 14-ikén, a másik decz. 18-ikán kelt. (Alvinczi P. III. köt. 56. és 58. l.)

az már ez idő szerint is súlyosabban nehezedett az országra, mint talán előre gondolták. A hadsereg ugyanis nemcsak a megszállt vidéket, Mármarost, Kővárvidékét pusztította, hanem „az Szamoson innen Retteg és Besztercze tájékán lévő falukra is egész Bonczidáig, Szamosfalváig és Deésig kezdettenek jönni s ugyanott quar-télyokat osztogatni.“¹

Ily szomorú kilátások mellett érték meg Erdélyben az 1685. év karácsonyát s köszöntötték az új 1686-ik esztendőt. Legszo-morúbb volt pedig a dologban az, hogy mindennel szemben tehetet-lenül állottak. Carafának igaza volt, hogy saját erejükben nem biz-hatnak. Jól tudták ezt különben ők magok is. Segítségére pedig nem volt kilátás sehonnan sem. A lengyeltől, a hova idáig leginkább bizakodtak, a császári fegyver zárta el az országot. A török pro-tektoz pedig maga is elgyöngülve, bizonytalanul nézett a kétes jövő elébe. 1685-ben nemcsak Erdély által ajánlotta föl újból és újból a békét, hanem maga a nagyvezér is elküldi ügynökét Bécsbe béke-ajánlatával.²

Erdély igazi kétkulacos politikát visz. A midőn a némettel alkuszik, fentartja a portával is régi összeköttetéseit, sőt olykor-olykor a szövetséges hadak készülődéseiről is tudósítja a törököt.³ Arra különben, hogy jó viszonyt mutasson, szüksége is volt Erdély-nek, mert a török még mindig elég erős volt arra, hogy az elpártolt Erdélyt megbüntesse. Segítségére azonban nem igen támaszkodhatott.

1685 nyarán, a midőn Csáki fenyegetőzéseire a fejedelem Ibra-himot szükség esetén segítségadásra szólítja,⁴ ez igéri ugyan segítségét, de egyszersmind a béke közvetítésére szólítja fel a „nagyságos királyt“ (fejedelmet).⁵ A béke után áhítózó török — bár nem lehetett ínyére — kénytelen elnézni azt is, hogy 1685 telén a német hadak már Erdély területét szállották meg. A segítséget különben most Erdély sem kívánja, sőt inkább ellenzi, hogy a két versengő fél között „utolsó pusztulásra“ ne jusson.⁶

¹ Alvinczi P. III. köt. 53. l.

² Márczius közepe táján, Inczédi M. követ megérkezése idején, járt ott az ügynök. (L. Fraknói i. m. 111. l.)

³ Alvinczi P. I. köt. 28. l.

⁴ Alvinczi P. I. köt. 29. l.

⁵ Török-magyarkori államokmánytár VII. köt. 93. l.

⁶ Alvinczi P. III. köt. 62. l.

Tököli pedig, mióta a Felvidék fejedelme lett, sokkal inkább ellenséges viszonyban állott Erdélylyel, mintsem hogy a szükség idején ő reá bízhatóknak. Pedig annyiban egy sorsra jutott Erdélylyel, hogy ő is támasz nélkül állott. A török bécsi veresége után Tököli szerencse-csillaga mindinkább aláhanyatlott. Csapás csapás után érte. Ezek között egyik legérzékenyebb az, melylyel Erdély sujtotta, midőn 1685 ik év február 22-én megnyílt országgyűlésen erdélyi jószágait elkobozták.¹ De legnagyobb volt az a csapás, mely a magyarországi fejedelmet ugyanez év október havában a török által érte. Miután Tököli mindinkább kikopott fejedelemségéből s régi hívei is egymás után hagyogatták el, Ibrahim budai pasa a váradi pasával elfogatta őt. Azt vélte ugyanis, hogy az óhajtott békét ez által kieszközölheti a bécsi udvarnál. De miután itt csak nevetséges lett miatta, Tököli nem sokára visszanyerte szabadságát. De régi bizalmát s támaszait nem találta fel.

Mindezek a körülmények a szövetségesek törekvéseit igazolták s a háború erélyes folytatása érdekében buzgólkodó Buonvisi biboros nem ok nélkül írja ez év november havában a pápának, hogy a „török hatalom megsemmisítésére oly kedvező alkalom, mint a mostani, nem fog többé ismétlődni“.²

Csak egy dolog van, a mi nyugtalansággal tölti el a bécsi politikusok lelkét az iránt, nem fogja-e megzavarni a török háborúnak oly szép reményekre jogosító tervét. Ez pedig a francia udvar magatartása volt.

Igaz, hogy a regensburgi béke XIV. Lajost húsz évi fegyverszünetre kötelezte, de az ő fogadását nem vették komolyan a bécsi udvarban s a francia magatartás nem nyugtatta meg a pápát sem. Ott lebegett előttük a rémkép, hogy egyszer csak váratlanul megújítja a háborút. „Ki tudja, nem azt teszi-e, a mit a fölemelkedett ölyű, mely megáll, hogy alkalmas pillanatban teljes erővel rohanja meg a kiszemelt áldozatot“.³

Európa politikáját vezető államférfiak úgy vélték tehát, hogy francia részről nagyobb biztosítékot kell szerezniök a béke fentar-

¹ A per leírását és okmányait ld. „Századok“ 1869-ik évf. 209 s köv. l. és Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 280 l.

² Fraknoi i. m. 147. l.

³ Károlyi Árpád Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 14. l.

tásához. Erre nézve az volt a vélemény, hogy XIV. Lajos számára végleg biztosítani kellene Lotharingiát és a reunios részeket, mi által őt a keresztény szövetségesek táborához lehetne csatolni.

Ennek a problémának megoldására a pápai udvarnál 1685 őszén egy tetszetős terv merült felszínre. Az t. i., hogy a francia királynak átengedendő Lotharingiáért e tartománynak hercege, a töröktől a francia király segítségével visszafoglalandó területből nyerjen kárpótlást; mire nézve a pápa közbenjárását is felajánlotta XIV. Lajosnál. E tervet a leleményes Buonvisi tovább szötte oly formán, hogy a lotharingiai hercegnek elvesztett tartományáért kárpótlásul Erdélyt kellene biztosítani.

Szeptember második felében a császárnál kihallgatáson lévén, elő is terjesztette ez iránt kész tervét. „Itt az ideje, — így szölt az eszes biboros — hogy az erdélyi fejedelem nyíltan részünkre álljon, ha pedig erre nem vehető, azon kell lennünk, hogy fejedelemségétől megfosztatván, más foglalja el helyét; és mivel az erdélyi népet nehéz volna rábírni, hogy országát tartománynyá engedje átalakíttatni, biztosítékot kellene neki nyújtani, hogy nincs szándékunk őket meghódítani. Erre legalkalmasabb mód volna, ha a lotharingiai herceg fejedelemmé választatását ajánlanók, mert így, ha Felsőged saját nővére foglalná el a fejedelmi széket, nem kételkedhetnének az iránt, hogy szándéka az ő szabadságukat föntartani, az országot megoltalmazni és hatalmát gyarapítani“.¹

Ez egyes formában előterjesztett terv a biboros követ éles eszét dicséri. A császár tetszését meg is nyerte vele, de tanácsosai ellenezték, a kanczellár pedig egyenesen az erdélyi fejedelem védelmére kelt. „Igazságtalan eljárás volna — mondja — azért, hogy a lotharingiai hercegnek kárpótlást szerezzünk, a törvényesen megválasztott erdélyi fejedelmet megbuktatni“.²

A mig tehát Erdélyországot bent a fegyver élére állították, a bécsi politikusok is szövik ellene a diplomacia ügyes hálóját. Erdély beleszólása nélkül tanácskoznak és döntenek sorsa felett. Ez utóbbi terv meghiusult ugyan, mert a legérdekeltőbb félnek, a lotharingiai herceg ellenzésével találkozott.

¹ Ld. Buonvisi 1685. október 14-iki jelentését Fraknoi i. m. 154. l.

² Ugyanott 155. l.

Enyedi (Lakatos) Márton: Emlékezetnek könyve.

(II-ik és befejező közlemény.)

1669.

Junius 25. Fehérvárott országgyűlés tartatik. Ezen gyűlésben a váradi törökök azt kívánták a fejedelemtől és az országtól, hogy Sebes várát, Somlyót, Csehet elhányassák. Az ország olyan válaszzal bocsátá el, hogy el nem hányják. A törökök pedig azt felelték, hogy ők elhányják, ha az ország el nem hányja.

Októberben Apafi fejedelem a szebeni királybíró megfogattas Déva várába vitette fogságra.

1670.

Medgyesen lévén országgyűlése, a szebeni királybíró 20 ezer forint kezességen elbocsáttatá a fejedelem.

Ismét decemberben országgyűlés tartatik Gyulafehérvárt, az holott is az ország a vasárnapi pilást (pipálást?) és dohány szívást igen kemény büntetés alatt megtiltotta.

1671. július hóban.

Magyarországi gróf úr Petróczy István a török császárhoz megy segítség kérni, hogy újabban Magyarországra mehessen, mert azelőtt pártot ütöttek volt a német császár ellen, de a császár hada őket megverte, s mind eloszlottak, a császár minden jószágokat elfoglalta és számkivetésbe kellett lennie, a ki hová mehetett, csak ment.

Októberben a fejedelem Apafi a papokkal együtt minden magyar városból négy-négy embert hivatott, a reformatus urakat is, de hirtelenséggel elbomlottak, mert a török követ érkezett a váradi basától, ki is ilyen követséget hordozott, hogy a török öt vármegyét kíván az országtól, u. m. Záránd-, Kolozs-, Külső-, Belső-Szolnok- és Dobokavármegyét. Ezen az ország felette igen megszorodott és a császárhoz engesztelni Nemes János uramat küldötte a fejedelem.

1672.

Január 1. M.-vásárhelyi főbírónak választották Szöcs Zsigmond uramat, melléje *öreg polgároknak*: Lengyel Márton, András

Deákot, Kercsedi Pétert és Váradi Lakatos Pált; *ifjú polgároknak* pedig Szöcs Dávidot és Kerekes Szöcs Pétert.

Ezen esztendőben a török császár maga személye szerint egy erős haddal úgy 700 százezered magával megy Lengyelországra, hol sok várost és várat megvett és sok prédálást vittek végbe, mit Erdélyországa is valóban megérezett, mert minden hét kapuszámra egy-egy társzekeret kellett adni hat-hat ökörrrel és két-két béressel együtt, tele liszttel és árpával. Marosvásárhely városa is adott öt szekeret hat-hat ökörrrel, a mellé tiz bérest és azoknak hópénzeket. Augustus 30-án indultak el Lengyelországra, Szent-Márton napjára haza jöttek a béresek, de mind szekér, mind az ökrök oda maradtak. Megbékéltek a lengyelek a török császárral és adófizetővé lett a lengyel király, Prodoliát, Keményiczet és más várakat oda adta a töröknek, úgy ment haza a török császár és csak a városokban hagyott presidiumot.

Szeptemberben a mi Kegyelmes Urunk Apafi Mihály ő nagysága fejedelemségében és tiszteletes *Kovácsnai* Péter uram püspökségében Istenhez való buzgóságos indulatjokból rendelték ő nagyságok ő kegyelmek, hogy minden új hónapnak az első napját Istennek szentelnék bőjtöléssel és imádkozással, hogy a megharagudt Istent megengesztelhetnék a mi sok vétkeinkért, ne hozza országunkra sem a testi, sem a lelki ellenségét. Ez innep-szentelés elkezdett augusztusnak első napján és most megerősítettet.

Októberben Teleki Mihály kikésérvén a magyarországi urakban Barkóczy Lászlót és többeket, maga Máramarost és Kővárvidékét felvévén, Szatmár alá szálla ezer lovassal és 600 gyaloggal, talpassal. A németek kijöven Szatmárból, megütközének és a Teleki Mihály hadát megverék, 500 katona elveszett, maga is gyalog esvén Teleki Mihály, csak alig szaladott el, más adván lovat alája. Mely dolgot az ország hire nélkül cselekedett, igen meg is haragudott érette az ország. A fejedelem annakokáért Matskási Mihály urat küldé a német császárhoz és megengesztelteté a császárt. Teleki Mihály is félve és nem igen bátran jöve bé Kővárból Erdélybe, de midőn bejött, semmi bántódása nem lett.

Ebben az 1672. esztendőben ez a marosvásárhelyi község pártot üte a bíró, tanácsok és polgárok ellen. Sok kívánságokat punetumokba tettenek fel, a melyeket kívántak a tanácstól, mely szerint mindenik kívánságoknak nem engedtek és meg nem adták. E miatt a fejedelem Ő Nagyságát megkeresték és a directortól deákokat kérvén, az egész város lakosait azok által megeskették, hogy ki mit tud vallani a bíróra, polgárookra és az egész tanácsra. Ekkor pedig bíró volt Szöcs Zsigmond ur, polgárok voltak: Lengyel Márton, András Deák, ki egyszersmind notarius volt, Kercsedi Péter és Váradi Lakatos Pál; ifj. polgárok Szöcs Dávid és Kerekes

Szűcs Péter. Biróság viselt ember volt Baxai Csiszár János; első tanácsbeli emberek: Nyerges György, Brassai Csiszár György, Ötvös Lakatos Márton, Csapai István Deák.

De Csapai István Deák a tanácsot elárulta és a város népéhez állott. A többi u. m. bírák, polgárok és az egész tanács közönségesen 25-ön voltak. Radnóton lévén a fejedelem, commissiot küldött, hogy az egész tanács menjen alá s a város népe közül is annyian menjenek alá. Midőn mind a két részről alámentek, ott a palotán szemben lévén egymással, igen sokat litigálódtak. De semmi dolog végbe nem mehetett, mivel sok időt foglalt volna be az a terhes dolog, hanem a fejedelem hazaküldötte mind őket oly véggel, hogy bizonyos commissarius urakat bocsát be Ó Nagysága azon dolognak eligazítására ez jelen való esztendőben megesendő december 10-én. Ezen terminusra el is jövének az urak, u. m. tekintetes nagyságos Bethlen János ur, Daczó János ur és a segesvári királybíró, kiknek is elejében kimenvén a tanács azokkal az emberséges emberekkel, a kik hívségeiben megmaradtak a tanácsesal, együtt voltanak 50 lovas; a város népe pedig volt külön 120 lovas, gyalog is voltak annyian. Ilyen pompával kísérték be a városba. Mikor elmentek innen negyednap mulva, akkor is hasonló pompával kísérték ki a városból.

Csapai István deák, Egyed István, Kovács István ezek hárman tanácsolták a város népét. Midőn azért ezek a három commissarius urak a határszélebe érkezvén a várost köszöntötték, protestált a város népe azon, hogy commissariusoknak nem agnosájlák nagyságokat ő kegyelmeket, hanem megbékéltetőknek jőnek, nem bánják. Bejövén azért az urak, szállottanak a Kovács István házához és ott discuráltak. A tanács a városházánál volt, a város népe pedig volt a Csapai házában. A kik pedig kötelességeik mellett kívántak megmaradni, azok imitt-amott, de kiváltképpen Keresedi Szűcs Mihály házában voltak, supplicatit adtak az uraknak azok, kik hazájokhoz és a tanácshoz hűségüket megtartották, hogy ők ne bestelenítenek. Parancsolták azért az urak a városban minden rendbeli embernek tisztességek és fejük vesztése alatt, hogy senki egymást ne impedialja és ne boszantsa, hanem kiki egymást tartsa beesületben. Ezzel elmentek az urak a városból. Mégis a község, a mit feltett, csakugyan azt akarta követni. Mely dologért megtalálta a tanács a fejedelmet és Bethlen János urat. Megharaguván a fejedelem, a commissio által mindjárt hívatta Csapait, Szürteit és Veress Jánost. De mivel a tanácsból senki ott nem volt, az urakat addig járták, hogy el nyomták a fejedelmet. Ezek Karácson szombatján mentek le Fehérvárra. Annak utána a bírót is hívatta harmadmagával a fejedelem. A tanács mind elmene, nem sok maradván itthon benne, hanem csak a ki nem mehetett valami nyavalyája miatt.

A város népe pedig estve késén gyüle össze a Moldvai Márton házához és ott összeesküdtenek és úgy elmenének. Oda jutván Fejérvárra, ott a palotán Bánffy Dénezs és Teleki Mihály kit megpirongattak, kit leszidalmazának közülök, úgy jöttek haza, hogy itthon eligazítják és megbékéllenek egymással.

1673.

Január 3. A tanács és a város népe is haza érkezék Fehérvárról.

Január 6. Az egész tanács a város népével együtt mind felgyülenek a templomba. De a város népe kéré a tanácsot, hogy felmennének a *várbeli tanácsházba*. És fel is méne a tanács, a város népe pedig a templomban marada és aznap estvig, követséget hordozván egymáshoz, kíváná a város népe, hogy elbuesuzzék a tanács és úgy választanának tiszteket és tanácsot is. De a tanács arra semmiképpen reá nem mehetett, hogy elbuesuzzék. Azért elestvéledvén az idő, semmi dolog véghez nem mehet, csak a sok hiában való kiáltozás tölt el mind a két fél között.

Január 7. Felgyülekezék a város népe a Borbély Balázs uram házához, a tanács pedig a városházához; a kik pedig nem voltak a tanács ellen, azok is feles számmal lévén, összegyűltek a Rozsnyai Lakatos János házához és ott várták a dolog kimenetelét. A város népe azért követeket küldé a tanácshoz még is azért, hogy buesuzzanak el a tisztségektől és a város népétől, de semmiképpen nem eselekedtek s el nem buesuztak.

A város népe azért választák főbirónak Baxai Gáspár (*Csiszár?*) Jánost; öreg polgároknak a tanács közül Brassai Csiszár Györgyöt, Nyirő Szabó Mihály, Nyirő Szabó Istvánt, a város népe közül választák Moldvai Márton, Varga Jánost és Daniel Deákot. Követeket küldé a város népe a bíró után a tanácsba két nemes embert, ugymint Köpeczi Mihályt és Egyed Istvánt, kik által kihivatván a tanácsból *Csiszár Jánost*, megizenték neki, hogy birónak választották. A tanács behivatá Csiszár Jánost, megkérdezé, mi volna a dolog? és megbeszélé a tanácsnak, hogy ötöt birónak választották. Ezt megértvén a tanács, kényszeríték arra, hogy a mely hittel megesküdt a tanácsnak, a mellett maradjon meg. De más rendbeli követek érkezvén utána, Csiszár János csak felkele és elméne a város népéhez, azt fogadván a tanácsnak, hogy ha bé nem hívják a tanácsot közikben, visszajön. (A tanácsot is behívák.) Ez meglévén, mind behivaták a város népe közé, és egyet sem hagyának ki közülök és tanácsbeli embereket is válogatának újakat, és azonnapon estve a bírót meg is eskették erős hittel a város igazságának kiszolgáltatására. A tanácsba bevett új embereknek juramentumát, késő lévén az idő, máskorra halasztották. Discurálván azért azon dolog felől, hogy a mely dolgokkal a régi tanácsot vádolták, ekkor soka-

kat olyan vétekekben élöket vettek bé a mostani tanácsba: egybe gyűlvén azért, jobban megvizsgálván a tanácsbeli dolgokat, kihagyták a tanácsból Szürteit, Veress Jánost, Kiss Imrét, András kovácsot, Sinki Pált és Csapai István Deákot.

Január 13. Felgyűlvén a tanács újabb discursusra, a feljebb megírt személyeket ugyancsak kihagyták a tanácsból, a többit pedig kihivatták és kitöltötték a tanácsot közönségesen 48 személyre és meg is esküdtették a város hűségére, de némelyek szabad akaratjok szerint kibúcsuztak a tanácsból, u. m. Nemes György Deák, Czeglédi Mihály és András Deák. De a bíró András Deákot akarván notariusságba beállítani, jóllehet a város népe megesküdt volt, hogy soha többé notarius nem léssen. Beülvén azért tisztibe és székibe, a város népe felzendüle s a tanácsházra reá méne s székiből ki akarák húzni és nagy gyalázatjéra felkelvén, kiméne a tanácsházból és elméne ilyen szégyennel a maga házához. Annak utána egy bizonyos napon az egész tanácsot összehivatá a bíró a végre, hogy jó karba állíttatnának minden dolgok. De összevesze az új tanács az ó-tanácsal azon, hogy azt kíváná az új tanács, hogy tizenegy esztendőről való számot adjon az ó-tanács. De azok nem akarák. Kibomolván a tanácsháztól az új-tanács, gyüle a Boros István házához, a város népének is a nagyját odagyűjtötték és exactorokat választattak, a kik azt a számvitelt, melyet a bíró eléad, meg számlálják és számba vegyék s mindeneket igazán felírjanak.

Április 17. A sok zenebona és háborúság után, midőn a határ kimérésére kimentek azok, a kiket elválasztott a tanács a polgárok közül, u. m. Brassai Csiszár Györgyöt, Nyirő Szabó Mihályt és Nyirő Szabó Istvánt; az újtanács közül: Tarisznya Lakatos Györgyöt és Boros Istvánt, több városi embereket is választának. Concludála penig a tanács, hogy a város népe közül is behivatnának a tanács közé a földek felosztásának végbevitelére s jobb móddal való eligazítására. Voltak azért a város népéből behiva Solymosi András kovács, keresedi Szócs Mihály, Szürtei György, Forrai Kádár György, Forrai Benedek és Komor István.

Április 18. A földek felosztására kimenvén a tanács és az arra választott emberek, a bíró ott nem volt, hanem Nyerges György és Lengyel Márton, több tanácsbeliek is, de nem mind az egész tanács. Az alsó város végén elkezdették osztani, elsőbben a két láb földön adtak elsőben a három frtos adójú embernek 10 ölet, a harmadfél forintosoknak 8 ölet, a két forintosuaknak 7 ölet, a másfél forintosuaknak 6 ölet. Azután második mérésben is adtak eszerint, kinek mennyi illett. Azután egy-egy nyilat a régi szokás szerint az egy forintos adójú embereknek és a feljebb adozóknak is.

Május 25. Vonták fel az ujjabbik harangot a toronyba, melyet Balogh László úr hagyott volt a ref. ecelésianak még anno 1659.

és Kovács Szabó Ferencznél hagyott volt 600 frtot azon harangnak nagyobbban való megcsináltatására.

Junius 13. A város népe egybegyüle a Horváth Szabó János házához, a tanács pedig a város házához a végre, hogy megbékéljenek egymás közt, azok is, kik nem voltak a város népével egy akaraton, oda hivattattak, hogy a békeséget együtt munkálódják. El is mentek ilyen conditioval, hogy a békeségben munkálódnak, de másképpen velek meg nem egyeznek és magokat belé nem elegyítik. Válogatának azért mint egy 12 számból álló embert azok közül, hogy jobban végbemehessen a békeség. Az új tanács is ezekkel együtt volt a hátulsó tanácsházban, a mikor is a békeség így mene végben a punctumok szerint:

1. Minden eddig fennforgott, megesett és megtett dolgok feledekenységbe menjenek, e mai naptól fogva senki többé ezeket ne urgeálja.

2. A constitutiokban és punctumokban, valamelyek az Isten törvényével és a nemes ország törvényével nem ellenkeznek, mind azokat tartsák meg s azok szerint éljenek minden rendek.

3. A legatumokról tartozzék a tanács mind számot adni, egyebekről ne tartozzanak számot adással.

4 Minden ember egymást megbeesülje, a fennforgott és meglett dolgokat senki fel ne hányja. Ha tanácsbeli ember lészen engedetlen, 24 forint büntetésen convinealtassék; ha város népe közül való leszen, 12 frtig büntetődjék, ha annyi erő jószága nem talál-tatik, megfogassék s a tömlőzbe vettessék.

5. Valaki ilyen rebelliot esinál, vagy a tanács, vagy a város népe közül, száz arany forinton convinealtassék, ha kinek annyi erő jószága nem lenne, meghaljon érette.

6. Akármelyik félnek valami névvel nevezendő relatoriai vannak, mindezek összeszedetvén, a tanács eleibe bevitessék és az egész nép láttára tűzzel megégessék, hogy semmi azokban többször elő ne kerüljön.

Ezen meglett békeségnek megírói és ebben levő közbírák tek. Nemes Boronyai János Deák és Bodó Borbély György uraimék s többen is voltak, kiknek nevük fel vannak írva a kötéslevélben a közbíráknál.

Ezen időtájban a magyarországi urak Petróczy és Boescai és többek kiszorúlván Magyarországból, hol a hódoltságon, hol Erdély szélében, hol hadakozásban, táborozásban töltötték az időt, a katonáknak vitézebb előljárója volt Szöcs János, a ki sok kárt tett a német császár hadában.

Ugyanezen időben a református keresztyének Magyarországból felette igen nagy üldözésben voltak a pápisták miatti.

Nagy-Bánya városának bástyáit és még kőfalaiban is elhátattak a németek és praesidium szállott belé.

November 12-én a m.-vásárhelyi főbíró Baxai Csizsár János Kerekes János nevű ifju polgárát megverte igen erősen.

1674.

Január 3-án a tanács a várban levő tanáesházba felgyűlvén, választották bírónak: *Nyerges Györgyöt*, polgároknak: Lengyel Márton, Moldvai Márton, Váradai Lakatos Pált, Nyirő Szabó Istvánt. A város népe pedig parancsolattal összegyűjteték a városban alatt levő tanáesházhoz, a kiknek előljáróik valának Csapai István Deák, Kissolymosi András, Kovács Szürtei György, Csizmadia András, Szilágyi Kádár Mihály és többek. Sokan ilyenek azt praetendálván magok között, hogy őket illetné a bíró választás. Választák azért bírónak *Nyirő Szabó Istvánt*. Estve későn, mikor lekisérté volna a tanács a bírót, a Csizsár János háza előtt reájok rohanának a város népének a roszával, alig hogy le nem vagdalák a tanácsot a bíróval együtt. A város népének a java ott nem volt. Ugyancsak a tanács választása állott meg, a város népe választása pedig füstbe ment.

Márczius 30. A tanács végzéséből hivatván a bíró a ezéhek-ből az embereknek értelmesei közül, akarván minden ezéhek értelmét venni, rendszerint a *felső határnak felosztása* felől, melyről a tanács conclusuma e volt, hogy a régi osztás szerint osztassanak ezután is a nyilas földek, az öreg földek pedig úgy osztassanak, hogy a kik sok földet birnak, azoktól elvétessék. Sem a bírónak, sem a polgároknak, sem tanácsbeli embernek, sem közönséges embereknek két-két öreg földjeknél több ne legyen; ha pedig szolgálat nélkül való ember földet bir, attól elvétessék, a ki szolgál, annak adassék. A tisztek is a *tisztségekre járó két öreg földdel* megelégedjenek, ha kinél kettőnél több találatik, tudniillik harmadik s negyedik, tartoznak kezekből kiboecátani. A régi usus szerint haszontalan marhákat s juhok, kecskét a város határán senki ne tartson, hanem falukra adják ki; a fejős teheneket, jármás ökröket és hámos lovakat, szopó borjúkat és sertéseket a város határán legeltessék és jártassák, de minden egyéb heverő marhákat kiadjanak a város határáról, ha szintén a tiszteké volna is.

Május 6. A mi kgl's urunk Apafi Mihály az országot Fehérvárra hivatja, hogy a hatalmas török császár kívánságát a nemes országnak kijelentse, mivel erős haddal menni akar Lengyelországra. Kíván az országtól 500 szekeret hat-hat ökörrrel, két-két béressel és azokra a szekerekre szitált búza és árpa lisztet. Ugy vettetett fel az országra, hogy minden hét kapuszám egy egy szekeret állítson hat-hat ökörrrel és két-két béressel és minden helyiségből egy gondviselőt, a szekereseknek két-két hópénzt adjanak, u. m. első hóra hat frtot, az egy hópénz azonkívül, minden kapu egy-egy tallért adjon. Ezek mellett lészen főkövet Nalaezi László (István?)

a fejedelem fő hoptestere és emellett léssen Rozsnyai Dávid, a török deák.

Juniusnak fogyta felé indították el a vásárhelyi szekereket, ötöt 30 ökörrrel és 11 emberrel éléssel együtt. Ekkor Moldovában 20 mérföldön feküdt a török tábor, a lengyel pedig szállton száll vissza Litvania felé. Az egész Moldvaország mind elfutott, itt Erdélyben is mind elszéledtek és sok számtalan boérok is jöttek.

Szeptember 30. Naláezi és Rozsnyai Dávid az élésvitelből haza érkezének ide M.-Vásárhelyre, itt lévén akkor a fejedelem, a szállás osztóval való litigatioért. Konez Istvánt megfogatá a fejedelem és a személyektől fogva küldé Görgény várába és onnét szabadt meg.

Október 6. A fejedelem Apafi Mihály alájöve Görgényből ide M.-Vásárhelyre.

A török Kozákországot elpusztította, városit elrontotta, rabolta, úgy szállott hátra Keményicz felé, hogy ellenséget nem talált.

Szent-Mihálynap előtt nagy hó lett Erdélyben mindenütt.

Októberben a persecutio elérkezvén Nagy-Bányára is, a papok kijöttek belőle, mert a templomot a pápisták bepecsételték, 15 napot rendeltek a kimenetelre. Azért a városnak főbirája kijöven Nagy-Bánya városából ide M.-Vásárhelyre jöve lakni minden háza népével együtt és itt magának házat vett, ugyan itt holt meg is.

November 16. Ország gyűlése tartatik Fehérvárott. Ezen gyűlés alatt Torda mellett levő Koppánd nevű faluban Vitéz Gábor udvarházánál lévén Bánffi Dénes úr ő naga feleségével, gyermekeivel és szolgálival, együtt németekkel: marosszéki kapitány Kornis Gáspár a lovassaival reá ütven, mikor szintén vacsorán volnának, elszalasztották magát Bánffi Dénest, a felesége pedig nehány némettel lévén, a míg a porokban tartott, addig lóttek. Látván Kornis Gáspár a dolgot, szabadságot ígért a hadának, hogy felprédálják azt az udvarházat. Felgyújtogatván azért az udvarház körül levő kerteket, az ajtókat bevagdalták, a két asszony a pinczébe szorulván, onnét hozták elő őket és csak egy ingalban hagyták, mindeneket elprédálták s úgy vitték őket Szent-Pálra a Haller János várába.

November 25. M.-Vásárhely városa kapuszám szerint való gyalogokat adott Szent-Pálra, öt rendbéli parancsolatra. Elsőben parancsolt Kornis Gáspár, másodszer Matskási Boldizsár, harmadszor Béli Pál, negyedszer Haller János. A város népét 31 tizedbe csinálták és a tizedek fogadtak zsoldosokat, a ki mint fogadhatott, minden óra 4 frtot, 2 véka lisztet, sajtot, szalonnát kellett adnia nekik.

Deczember 14. A gyalogokkal Bethlenbe érkezvén az urához Bánffi Dénesné, reggel négy órakor csak kihívják a belső palotából a külső palotába. Kornis Gáspár, Matskási Boldizsár és többek

egy cigánynyal fejét vétették a Török Pál pallossával. Azután a bethleni templomban eltemették, de sem diákot, sem papot nem bocsátottak a temetésire. Detki György volt a hadnagyok a város gyaloginak, három hétig voltak oda, az ország gyűlése tartott penig karácsonig. A fejedelem Apafi Mihály újlag megesküdt az ország hűségire, azután az urak is megesküvének, azután az ország népe is, 14 esztendősen fejül valók mind megesküdtek.

Deczember 17. Petróczy urat fiával együtt Görgény várából alávittek Fehérvárra s megeskették az ország és fejedelem hűségére. Rendeltetett, hogy Szász-Medgyesen legyen az ország gyűlése.

1675.

Január 1. A tanács felgyűlvén a várban benn levő tanácsházba, Nyerges György uram elbúcsuzik a bíróságtól, úgy a mellette levő polgárok is és házokhoz haza mentek. A tanács azért bírónak választja Szilágyi Csiszár János uramat, polgároknak penig: Brassai Csiszár Györgyöt, Moldvai Mártont, Váradí Lakatos Pált, Nyirő Szabó Istvánt; ifjú polgároknak: Tőke Györgyöt és Simonfi Szabó Györgyöt. A város népe is összegyűjtetik parancsolattal a Horváth Szabó János szállásába. Onnét felkelének és elindulának, hogy a várba bemenjenek és ők válasszának bírót, nem a tanács. De a vár kapuja be volt zárva, a kis ajtó is be volt szegezve, hogy a város népe bé ne mehessen háborúság csinálni. A város népei be akarák vágni a kis ajtót, de végre megnyitották. Tanácslója a város népének volt Egyed István. Nagyobbjai penig voltak Meleg Mihály, Szürtei György, Batallyus János, Szombat Ferencz, Szászi Tamás, Csizmadia András, Olajos Kádár Mihály, Szilágyi Kádár Mihály, Prágai Péter, Solymosi András kovács, kik is a város népének egy részével bírónak választották Nyirő Szabó Istvánt. A tanács penig választotta, a mint feljebb megíratott, Szilágyi Csiszár János uramat és ugyan a tanács választása állott meg.

Január 11. A fejedelem ő nagysága és a nemes ország, úgy az országban minden rendek, a városokban minden czéhek megesküdtek a négy recepta religionak megtartására.

Márcz. 23. A franczia király követségre küldötte az erdélyi fejedelemhez, Franciaországban, Párizsban lakó Dufresné nevű gallus urat, ki is ötödnapig volt itt M.-Vásárhelyen királyi nagy pompával, ki is azt mondotta, hogy Páris városában megszámláltatván a lakós emberek, találtattak lakosok 18 száz ezeren.

IRODALMI SZEMLE.

Alsó Fehérvármegye monographiája.

I. köt. 1 rész. *Dr. Cserni Béla: Alsófehérvármegye története a római korban.* Nagy-Enyed, 1901. 457. l.

Az Alsófehérvármegye Monographiáját összeállító bizottság a megyének a római hódítás alatti történetének megírásáért dr. Cserni Béla gyulafehérvári tanárt bízta meg. E szép, de nagy és nehéz feladat megoldására dr. Cserni a leghivatottabb, ki csaknem egy fél-századon át gyűjtötte hangyaszorgalommal az idevágó adatokat és hosszas ásatásokat végzetetett, melyeknek eredményeit az Alsófehérvármegyei Tört. és Rég. Egylet évkönyveiben dolgozta föl.

E kor történetének megírásához látszólag óriási anyag áll rendelkezésre, de telve van hiányokkal, sőt nagy része teljesen megbizhatatlan. Szerző kiváló éléslátással és szakértelemmel választotta ki a megbízható forrásokat s ezeket összehasonlítva saját kutatásainak gazdag eredményeivel írta meg munkáját.

Alsófehérvármegye, Erdély egyik vezérmegyéjének története földrajzi fekvésénél fogva természetes összefüggésben van egész Dacia, illetőleg Erdély történetével s így az, mit a kutatás ezen tartomány történetéből ki tudott deríteni, az Alsófehérvármegye területére is vonatkozik. Szerző is, hogy a megyének a római hódítás és az azt követő korszakok történetét feltárja, egész Dacia történetével foglalkozik, sőt a római hódítás előtti eseményekre is visszapillantást vet.

A munka három részre van felosztva. Az első részben a megyének a római hódítás előtti területével foglalkozik.

Bár rendkívül gazdag leletek jutottak napfényre, még sem alkothattunk magunknak azokból világosabb történeti képet Erdély ósrégi állapotáról. Erdély régibb története mély homályba van burkulva, így Alsófehérvármegyéé is.

A régi görög írók a Duna melléki országokat mind Tráciához számították, csak mikor az ittlakó népek közül a dákok mint uralkodók kiemelkedtek, lett ismeretesebb Dacia területe.

Rövid vonásokban adja Dacia földrajzát, Decebal hadjáratai s a rómaiak szégyenletes adófizetése után rátér Traján hadjárataira s el-

mondja Dacia meghódítását. A megye területe már akkor főszerpre jutott Daciában. Előbb Dacia Superiorhoz tartozott, majd Antonius Pius (Kr. u. 137—161.) alatti felosztáskor a tartomány középső része Dacia Apulensis lett Apulumról, a megyében akkor már virágzó városról elnevezve, mely később Ulpia Trajana után az egész tartomány főhelye, s a hadseregnek és helytartónak székhelye lett. Tehát Daciának katonai és politikai élete Alsófehérmegyében összpontosult.

A második részben a meghódított tartomány történetét írja meg a rómaiak kivonulásáig.

M. Ulpus Trajanus hódító hadjáratai következtében Dacia római provincia lesz. Az ország a hosszas háboruk s az életben maradtaknak a szomszédos népekhez való kivándorlása folytán majdnem néptelenné vált. Traján első gondja tehát a benépesítés s a tartomány szervezése volt. Róma minden tartományából jöttek ide gyarmatosok, a mely körülmény két nagy előnnyel volt Rómára. Magokkal hozták a római szokásokat, életmódot, ipart, kereskedelmet s a mi fő, római nyelvet az új tartományba, másodszer megerősítették a tartományt rómaiakkal vagy az ezekkel rokonszenvező népekkel. A világ minden részéből, Itáliából, Epirusból, Hispaniából, Dalmáciából, Britanniából, Ázsiából, Afrikából stb. kerültek Daciába gyarmatosok. E népvegyülék művelte a bányákat s alapította a községeket és városokat, melyeknek számát szerző 48—50-re teszi, s Alsófehérmegye területén 7-et említ.

A római kormányzat, közigazgatás és igazságszolgáltatás magával hozta, hogy a szétfekvő tartományok jó utakkal legyenek összekötve a központtal, Rómával. Alsófehérmegyében sok ilyen útnak van meg a nyoma. Épen itt húzódik végig a főútvonal és számos mellékút bizonyítja, hogy a megye kellőképen fel volt karolva.

Szerző alapos tanulmányozás és gazdag leletek alapján kimutatja, hogy a megye területén 63 római telep volt. Leírja ezeknek fekvését, majd Apulumnak, mint a megye területén levő legnagyobb és nemcsak vidékére, hanem az egész tartományra nézve is nagy befolyással bíró város történetét tárgyalja. Leírja álló táborának megalapítását, a legiók szervezését és széthelyezését s a XIII. legionak, mely Apulum házi legioja volt, katonai életét és felsorolja lehető részletességgel tisztikarát.

Majd a rómaiak köz-, magán- és egyesületi életével, vallási viszonyaival és temetkezési emlékeivel, pénzügyi viszonyaival foglalkozik. Leírja az apulumi pénzverdét s időrendben felsorolja az ott vert circa 42 féle római pénzt. A harmadik részben felsorolja a megye területén talált összes római régiségeket, melyek az írott történelem hézagait rendkívül gazdagon pótolják s kézzel foghatóan, csalhatatlanul tanuskodnak a rómaiak nagyságáról. Az ipar és művészet körébe vágó leleteket be is mutatja 45 saját felvételű fényképben. Egy rendkívül

gazdag és érdekes gyűjteményt ad lelhelyek szerint sorrendben felsorolva a megye területén talált kőfeliratokat, összesen 557: az egyes bányákban talált viasztablákat, 129 féle téglabélyeget.

A munkához hat térkép van mellékelve, melyeken fel van vannak tüntetve a tartomány s a megye határai, a római utak irányai, a helyek, hol római tábor volt, s a hol a római hódítás korából leleteket kaptak, az Apulumban feltárt fürdő és templomnak alapfalai. E térképek és mind szerzőnek nagy ügyszeretettel folytatott ásatásai alapján és rajzai szerint készültek.

A munkának e része valódi kutforrásul szolgálhat a római hódítás történetének kutatói számára.

Ugy általánosságban, mint részleteiben alapos kutatótanulmányozással, kiváló nagy szorgalommal és helyes kritikával írta meg dr. Cserni a monographiának ezen részét, mely úgy Alsófehérmegyére, valamint általában hazánkra nézve is igen fontos munka, s méltó a megye előkelő történelmi szerepéhez.

Tóth Ernő.

A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig.

Írta: *Connert János*. Kolozsvárt. Nyomatott Gombos Ferenc könyvnyomdájában. 1901. 8° 131. l.

A Székely Oklevéltár becses, de eléggé ki nem aknázott adatai alapján írt ezen inkább jogtörténeti értekezés a székelyek legrégibb jogi intézményeit mutatja be 1562-ig, melyben a szerző nem állít fel ugyan új hypothesiseket, hanem helyes kritikai érzékkel csupán az oklevelekre támaszkodik s ezek alapján adja elő nemcsak a székelyek jogtörténetét, hanem a tárgy természetéből kifolyólag egyúttal legrégibb történelmüket.

A bevezetésben röviden ismerteti a „székely“ szó etymológiájáról (Hunfalvy, Szabó K.), valamint a letelepedés körülményeiről felállított hypothesiseket, mely utóbbiak eo ipso tulajdonképen a székelység eredetének kérdésével függnek össze. Az az összefoglalás azonban, melyben ezekről az elméletekről beszámol, nem eléggé teljes; Thurynek az avar-székely continuitást hirdető hypothesisét (L. Erdélyi Múzeum 1898. II.—V. f.) legalább nem látjuk felemlítve, pedig elméletét, ha nem is épen módszerében, de végeredményben mások is, pl. Sebestyén Gyula is magáévá tette. (L. Ethnographia. X. évf. 24. l.) Connert a maga részéről valószínűnek tartja, hogy a székelyek a honfoglalás idejében már le voltak telepedve e területre.

A letelepedés körülményeiről bővebb ismereteink — adatok hiányában — nincsenek, tehát nem dönthető el, vajjon a székelyek először

az u. n. Székelyföldnek csak egy részére telepedtek-e le, vagy már kezdettől fogva megszállva tartották az egész területet; tény azonban az, hogy a XIII. sz. kezdetén a későbbi időkben is a székelyföldre tartozott terület már meg volt szállva. Épen úgy nincsenek adataink arra nézve sem, hogy vajjon a letelepedés a törzsszervezet szerint történt-e? Valószínű, hogy a vérokonyságon alapuló törzsszervezet átmenete a területi tényeken alapuló területi szervezkedésre a letelepülés után rövid idővel történt, mert ez a XIII. században, mint régen végbement tény tűnik fel, miből önként következik, hogy a nemzet nemzetségek és ágak szerint osztotta fel és használta a földet.

Érdekes fejtegetései vannak a birtokviszonyok fejlődéséről. Tudvalevő, hogy a székelyeknél háromféle birtok volt: magán-, falu- és székirtok; ez erdők és havasi birtokok jobbára széki, vagy kerületi birtokok, míg a szántóföldek és rétek részint magánirtokok, részint nyílföldek, azaz a falubeliaktól közösen használt területek voltak.

Részletes képet nyújt a székekről, nevezetesen a régi hét székre való beosztásról, melyek keletkezésére területi viszonyok voltak befolyással, bár lehetséges, hogy a székekre való beosztás a letelepedés tényével is összeköttetésben állott, úgy t. i., hogy minden új telep, a melyet az első székek gyarmatosai alapítottak, új székké alakult. A székek különben kormányzati, törvényhatósági és hadi kerületek voltak, melyeknek tehát külön tisztviselői is voltak. Minden szék élén a hadnagy, vagy kapitány állott („capitaneus exercitus“, „belliductor“, „primipilus seu capitaneus“ etc.), ki a szék hivatalnokja volt s nem a királyé, mint az ispán és a királybíró; hatáskörébe nemesak a lustrálás, hadi szemle, háborúban a szék fölkelte seregének vezetése tartozott, hanem egyúttal egyik elnöke volt a szék törvényszékének, bár a bírászkodás inkább a székbírónak, a *judex terrestris*-nek a főfeladata, kinek hatásköre pontosan nem állapítható ugyan meg, de valószínű, hogy ő volt a tárgyalások vezetője, melyeket csak több előkelővel és esküdtel („seniores“, „iurati assessores“) lehetett tartania. 1562 ig hatáskörük változatlanul maradt, de ezután már megszorították, sőt e hivatal 1566–69 között meg is szűnt, helyet adván a királybírósnak. A királybíró működési köre sem eléggé világos; a XVI. század végéig királyi hivatalnokok voltak, kiket a fejedelmek neveztek ki, de már a XVII. század első negyedében a székekre szállott a királybírák választása, előtűnik meglehetősen homályos események nyomása alatt. Említés van téve ezeken kívül a falu bírójáról, a *judex villae*-ről is, kinek feladata kisebb értékű tárgy felett keletkezett perben való bírászkodáson kívül, valószínűleg a község gazdasági ügyeinek intézésére is kiterjedt.

A székek önkormányzati joggal bíró kerületek lévén, magánügyeit is, mint ilyen kezelte a székgyűléseken, tehát a szék szükségleteinek fedezésére szükséges adó meghatározása, az esküdtek válasz-

tása, a közigazgatási és bírósági közegek számoltatása és ellenőrzése stb. mind a székgyűlés hatáskörébe tartozott.

A városoknak, a Zsigmond király óta fellépő új tényezőknél, valamint a királyi váraknak s várterületeknek ismertetése után áttér a székelyek három rendjének (siculi trium generum) jogi viszonyainak rajzolására. A három rend kialakulása a letelepedésnek távolabbi következménye volt, a mennyiben az állandó letelepedés előnyös alapot adott a vagyonszerzésre. A székelyek földmivelők lévén, a földbirtok eo ipso a legfontosabb tényezővé vált, melyvel arányban állott a tulajdonosnak társadalmi szereplése és tekintélye; tehát az eleinte csupán vagyoniul különböző társadalmi rétegek lassankint egymástól jogilag is eltérő rendekké fejlődtek. Ez a fejlődés az Anjouk korában már be volt végezve és 1339-től a „trium generum“ elnevezést már czímként használták. A három rend tagjai: a főnemesek (bárok, patriciusok), a lófők (primipili) s a plebeiusok, szabadok és nemesek voltak, bár a nobilis elnevezést csak a két felsőbb, mint hivatalképes rendre alkalmazták. A számra nézve legnépesebb harmadik rend valóságos misera plebs contribuens volt: nyögött a terhek alatt, de jogai nemes származása daczára is alig voltak; alig különbözött tehát az u. n. földönlakóktól, kik nem is voltak egészen függetlenek, de nem is voltak jobbágyságok a vármegyei jobbágyság értelmében; megvolt a szabad költözködési joguk.

Volt azonban a székelyeknek egy különös adójuk: az ökörsütés, „signatura boum“, melyet Verancsics szerint a király koronázása, menyegzője s a trónörökös születése alkalmával fizettek. Ez az adó nem személyes, hanem vagyoni adó volt, mely a XVI. század folyamán egészen a harmadik rend vállaira nehezedett, s nevét onnét nyerte, mert az ökröt megbélyegezték az adományozó szék nevének első betűjéből álló bélyeggel.

A székelyek vagyoni-, örökösödési- és sóarulási jogainak bemutatása után ismerteti a nemzetgyűlést és a székely ispánságot. Az előbbiben az egész területnek székely joggal élő egyénei intézték közös ügyeiket; az utóbbi a királytól függő hivatal volt, melyet állandóan kombinálva találunk más hivatallal, így pl. a vajdasággal s a szolnoki ispánsággal; egyik legfontosabb feladata volt a székelyek hadi készütségén őrködni, háború esetén a felkelést elrendelni s a felkelt sereget vezetni; az igazságszolgáltatásban is volt szava, sőt tulajdonképen a székely ispánság bíraskodási jogának köszönhetette lételet a iudicium generale, melyet II. Ulászló privilegiuma már mint jól berendezett törvényszéket tüntet fel.

Mint Connert derék értekezésének rövid tartalmi ismertetéséből látható, az sok tekintetben becses segédkönyvül szolgálhat a székelyek régi jogi intézményei iránt érdeklődőknek, s mint jogtörténelmi irodalmunk nagy gondtal és önálló felfogással megírt termékét, csak elismeréssel fogadjatjuk.

Lukinich Imre.

Péterfy Jenő összegyűjtött munkái

I. k. kiadja a Kisfaludy-Társaság, Budapest, Franklin, 1901. Ára 4 kor.

Schopenhauer s nálunk Eötvös József tiltakozik az ellen, hogy a mű megértéséhez hozzá tartozik a szerző egyéniségének ismerete, lelkületének kutatása. Péterfy Jenő pályája ez elvnek két ízben mond ellen. Tanulmányaiiban kiváló szeretettel igyekezik a szerző subiectivismusát, lelki sajátágait elemezni, megállapítani s tisztázni, mintha ez volna az iránytű, mely bizton elvezet bennünket a szerző szellemvilágának arra a pontjára, hol a műalkotások teremnek. S a mint így a mások szellemi életét kutatja, a magáéból is rásimit, ott feled valamit, akár a régi énekmondó, vagy a mese tél apója, ki hol hideget, hol fagyot, hol havat hullat le magáról. Munkái lelke ingó hullámaintól partra vetett gyöngyök.

Életírói *Riedl s Angyal*, ki műveit is összegyűjtötte s életrajzzal látta el, meleg rokonszenvvel s fájó szeretettel rajzolják meg Péterfy írói arcképét, lelke hánykodását s méltatják művei tartalmasságát.

E kötetben kapjuk legjelesb regényíróinkról írt essayit. Eötvös Józsefről kimutatja, hogy nemesak a „szív embere“, hanem a beható érteleme is. *Abból* származik érzelmessége. Az egyén, a világ sorsa, a történet, tudomány, az erkölcs, érzelmé sülyed benne minden gondolat. S ez az etikai s filozófiai elem akadályozza a szenvedély vagy a naiv megrajzolásában, az egyénítésben, a képzelet szabad mozgásában. Értelme általánosításhoz, generalisatiohoz sodorja. Jókainál azt vizsgálja, hogy milyennek fogja fel az embert. Keménynek egész lelkét kutatja. Zsarnoknak mondja, ki szívét, a csalódásokban megtörtet, esze süvegelésére kényszeríti. Az önismeret, önfegyelem eredményét, módszerét rááltalánosítja a múltra. Következik Bajza fejlődésének festése, az író Csengery Antal jellemrajza. Éles észszel nézegeti Arany János lelkét, egyik gyönyörű fejtegetésében — Arany eposi töredékeiről — elvezet bennünket a bányába, hol a költő sokáig „vak eret“ gondolva el-elszunnyad, de ébredve addig kutat, mig hozzájut a nemes érzéhez. Homerosa s a homerosi hymnusokról írt tanulmánya (töredék mindkettő) s — Aischylos kivételével — a többi görög tárgyú tanulmány (Hesiodos, A görög lyra, A gör. tragédia keletkezése) kéziratából itt jelen meg először. Teljes filologiai apparatussal s mindenek felett szellemmel, melegséggel mozog ezekben is.

A görög tragédia eredetét így magyarázza: Az alappjában lyrai természetű kardal-költészetben erősen nyilatkozott a dramatizáló ösztön s ez a drámai mag könnyen csirázott ott, hol a kor maga is részt vett a mimesisben. Ezek a *τράγοι*, a satirok korá s Athénben, hol a mimesis a Dionysos cultussal kapcsolódott, a silenéké. Thespis a mimesist dialoggá alakította s Aischylos teremt belé cselekvényt, hogy beviszi

a hősmondát, melyben Athén még tisztán hitt. Ezért Aischylos Homerossal együtt a görögség tanítója.

Aischylost különben is nagyra becsüli. Le kell vetköznünk a modern ruhát — mondja, — ha még oly otthonosnak érezzük is benne magunkat; el kell felednünk azt a sok magas beszédet, melyben a modern ember a sors ellen való daczát bámulja; csak ha olyanok leszünk, mint a gyermekek, csak akkor fogjuk művészi frissességében érezni Aischylos fönségét. Ezzel a naív hittel bámulja Aischylos óriási fejlődését, előszeretettel a colossalis iránt, jellemző erejét. Érdekesen fejtegeti, hogy nála a sors, a fatum nem nyeli el az egyéni elhatározás jelentőségét, csupán az örök törvénynek azt a kérlelhetlen logikáját tünteti fel, hogy a bűnt bünhődés követi.

Péterfy tanulmányaiban inkább az abszolút igazság megállapítására törekedik. Csakhogy ehhez meg van benne a kellő ismeret is s az érző elfogulatlan lélek is. Okoskodásának egész útján bámulatos biztossággal halad. Ha a műveltség nem egyéb, mint a szellemi látókör kiterjedése, melyben nem az ismeret sokasága csupán, de általánossága is lényeges, akkor Péterfy műveltsége ritkítja páriát. Sirírata: *fényes szellemed által nemzeted közelébe jutott az emberiség legnagyobbjainak*, körülbelől kifejezi nagy műveltsége irányát, működését s eredményét s tán utal arra az előkelő helyre is, melyet műbirálatunk történetében elfoglal.

Állj tartalékban szíved mögött, tanácsolja Shakespere Opheliának. E tanács nem fogott Péterfyn s épen úgy megtalálják az ész és szív közötti nagy antagonizmust bensőjében, mint ő a Kemény Zsigmondéban. Azok közül való, kik kedvelt költője Dante szerint az *anpassia*, a szabados hajlamokkal való visszaélés hibájába estek. Szíve nagyon is érzékeny, elméje nagyon is gyöngéd volt az élet nehézségeinek befogadására. Olyan volt az ő lelke, mint azoké a regényhősöké, kiket Kemény passiv egyéniségeknek nevez, kik benyomásokat fogadnak el tetterő nélkül s kik a véletlen vagy az események hullámai által könnyű sajkaként vettetnek a tenger közepére vagy a révpártra. Nem egyénisége hiányzott, hisz eredeti s nagy tehetség lakozott benne, csak akarata volt fogyatékos. Mint író rendkívül kedvező körülmények között működhetett s működött s mégis társasága lángzó érzemények, kínos emlék és kihalt remények voltak. Ezért pályája megható, rokonszenves, mit tanulmányainak gazdag tartalma, eleven szellemeisége még értékesebbé, még tanulságosabbá tesz.

Kristóf György.

M. A. Regulus,

római tört. szomorújáték öt felvonásban. Szeizette Collin H. I.; fordította *idősb Wesselényi Miklós báró*. A pannonhalmi könyvtár kiadatlan kézírataiból közlésezi és bevezetéssel ellátta dr Récesey Viktor. Győr, Gross testv. Egyetemes könyvtár 127—28 sz.

Az idősebb Wesselényi fáradhatatlan buzgalma, páratlan áldozatkészsége, melylyel a magyar színészetet megalapította s virágzáshoz segíté, művelődéstörténetünk egyik gyönyörű, küzdelmeivel megható fejezetét tölti ki. Lelkes szavával, ajánló leveleivel izgat, toborz a társadalom s hatóságok közt a kolozsvári s pesti színészet érdekében; elől jár tiszteletreméltó példaként az anyagi áldozatokban is. Szive nemessége vagy csodálatos vére uralkodott inkább tettein? Kemény Zsigmond, a nagy psycholog is csak a kérdés fölvetéséig megy.

E fordítás beszédes adalék Wesselényi jellemének más oldalához: eszének, szellemének gyümölcse.

Collin darabja — mint Récesey bevezető tanulmányában összeállítja — francezia és olasz írók, s kivált Voltaire tanulmányozása után készült s először 1801. okt. 3-án került színre Bécsben s 1802. febr. 24-én Berlinben s ugyanez évben nyomtatásban is megjelent. A darab sikere Bécsben szokatlanul fényes volt; Collint Sophokles, Corneille, Shakspeare s Goethe mellett kezdték emlegetni Bécsben, míg Schlegel A. V., Schiller iskolai gyakorlatnak mondták. Goethe nem ily szigorú; a tárgy nehézségeivel menti Collint. Regulus Wesselényi fordításában 1804. decz. 26-án került színre Kolozsvárt. Egyik kézírata az egyetemi könyvtárban, hová a zsbói levéltárból került, a másik, melynek alapján a kiadás készült, Pannonhalmán van. Récesey vélekedése szerint egyik sem eredeti s nyomtatásban nem jelent meg. Nekünk, természetesen, nem az ismert római hagyomány drámai feldolgozásának sikere, értéke fontos, hanem a fordításé. Ez elég hű, csak itt-ott a hosszabb dictiókban törekszik rövidsége vagy alkalmazkodik közörsége értelmi felfogásához. Nyelve magyaros, fordulatos. A germanismus, mint a korabeli fordításokban, főleg a mellékmondatokban érzik, de amazoknál értéke sebb, mert általában véve a magyar nyelvérzékét sehol ki nem kezdí, meg nem sérti. Valószínűleg nyomdai tévedés, hogy Wesselényi a Kisfaludy kora nyelvvezetét tartotta szem előtt. Nem is szólva Kisfaludy Károlyról, ki 1819-ben tűnt fel, Kisfaludy Sándor is csak 1808-tól kezd a drámaírással foglalkozni. De az bizonyos, hogy a Wesselényi fordítása fordulatos, drámaiságra, tömörségre törekvő s mindvégig élvezhető; a fordítás nehézségével való küzködés zavaró hatása nem akadályozza a cselekvény folyamatát s a dráma olvasását s így a fordítás, korához művészinak mondható.

Hogy mi indította Wesselényit Regulus fordítására, arra a feleletet Récesey a darab páratlan sikerében látja, mert a berlini kedve-

zötlen eredmény alig jutott el Wesselényi füléhez 1804-ig, s abban, hogy Regulus sorsában saját sorsát látta, mert életének hasonló szakasza kevéssel előbb, 1789-ben, zárult be.

Récsey mindenesetre szolgálatot tett irodalomtörténetünknek a fordítás magyarázatos kiadásával. Tanulságos adalék ez Wesselényi érdekes jellemrajzához, dicsőséges pályájához is.

Kristóf György.

KÜLÖNFÉLÉK.

A héjasfalvi honvédemlék.

A segesvár fehéregyházi ütközet aránytalan erőmérkőzés volt Bem és Lüders között. Az eredményt előre lehetett látni s Bemet sokan hibáztatták is azért. Muszka hadi-írók is följegyezték róla, hogy vakmerő volt a döntő ütközetek keresésében. De a ki tudja, hogy 1849. nyarán hogyan állottunk az erdélyi hadműveletekkel, mikor Bem a bukovinai kirándulásból hazatért s magát a székelyföld megtörésére indult muszka haderő gyűrűzetében találta, az megérti azt a gyors elhatározást, mely egyedül a derékhad áttörésében remélt menekülést, a mit megkísérteni az önvédelem kényszerűsége volt. Fájdalom, nem sikerült. Nem csupán a két haderő aránytalansága miatt, hanem, mivel a Háromszékről odavezényelt honvédség a folytonos harcokban már végkép ki volt merülve.

S hogy a küzdelem még így is milyen hősiesség volt, mutatja az elesettek nagy száma s hogy maga Bem is — sebesülten alig birt megmenekülni. Azok pedig, a kik visszavonulását fedezték, csaknem mind elhullottak.

A nagy méiszárlás helyén, Fehéregyház mellett már 1897-ben emléket állított a nemzeti kegyelet, s ugyanakkor leplezték le Segesváron a Petőfi szobrát is. Mindezt megelőzte az ütközet színterén el-esett Skariatín tábornok síremléke.

Most a csatater legvégső keleti pontján, Héjasfalván állítottak emléket azoknak, kik a menekülő vezér védelmében éltüket áldozták. A folyó évi október 20 án leplezett honvédemlék hat ilyen hős nevét hirdeti. Ezek elseje *Zeyk* Domokos százados, kinek a néhai *Köllő* Miklós által mintázott s bronzba öntött relief mellképe díszíti az emlékoszlop előlapját ezen felirattal:

„Kozákok ezre körbe fogta,
 Hogy élve ejtse foglyul őt;
 Ő küzd, magát meg nem adva,
 Aztán saját szívébe lőtt“.

Alább Bajza verse dicsőíti az elesetteket:

„Nyugosznak ők, a hős fiak
 Dúló csaták után;
 Nyugosznak ők, sírjok fölött
 Zöldet bokor, virány“.

A szembe levő oldalon sötét gránit táblán, aranyozott betűkkel még *Daczó Zsigmond* huszárörnagy, *Endes Árpád* százados, *Gál Sándor*, *Dáné János* és *Bors József* hadnagy neve van megörökítve ezen fölirattal: „Bem dicső tábornok vezérlete alatt (az) ¹ 1849. július 31-én vívott csatában elesett vitéz hősök emléke“.

Az emlékmű, mely két méter magas alapzaton, hat méternyire emelkedik, egy bástya-oszlopot ábrázol, tetejében felrobbanó ágyugolyóval. Tervezője *Kertész K. Róbert* műegyetemi tanársegéd, ki a tervet hazafiságból készítette. A szép kivitel pedig *Nagy János* kolozsvári kőfaragó munkája.

Az emlék létrehozásán *Somogyi Albert* héjasfalvi birtokos elnöksége mellett egy önként alakult bizottság fáradozott a vidék hazafias magyar értelmiségéből, s ez rendezte a szépen sikerült leleplezési ünnepélyt is, a melyen a község magyar és román lakossága mellett igen szép előkelő közönség vett részt, emelve annak jelentőségét *Zeyk Domokos* özvegyének és fiának, *Gábornak*, továbbá *Pünkösdi Gergely* — Bem tábornok egyedül élő hadsegédének s több más negyvennyolcas honvédnek jelenléte is.

Az emlékoszlopot 18 szép koszorú díszítette.

Az ünnepélyen, az elnöki megnyitó után, *Gaal Mózes* „*Zeyk Domokos emlékezete*“ cz. szép ódáját s *Szabó Jenő* egy hazafias költeményét szavalta el nagy hatással. A székely-kereszturi állami tanítóképző-intézet növendékei alkalmi dalokat énekeltek. Az ünnepi szónoklatot pedig *Kozma Ferencz* mondotta, melyet történelmi tartalmáért egész terjedelmében im itt közlünk:

„Ünneplő Hazafiak és Honleányok! A görög önvédelmi harcok egyik legdicsőbbike Termopyle szűk völgyében vívatott, hol a hős *Leonidász* háromszáz elszánt vitézzel tartóztatta fel a hatalmas perzsa

¹ Hiányzik.

tábort, melynek nyilai árnyékba borították a halált megvető kicsiny sereget. Mint szikla-gát állott merőn a kis csapat a tenger csapkodásainak, mely már-már megszegyenülve készül visszahúzódni medrébe, midőn Xerxes az áruló Ephialtes vezetésével, álúton, megkerülve ellenét, ennek feje fölött összecsap a vészes hullám s vérfürdőbe temeti Spárta nemes ifjait. Senki sem menekül közülök, mert senki sem kér és nem fogad el kegyelmet. Sírjokon egy emlékoszlop é sokat jelentő felíráttal hirdeté hóstettőket: „Vándor, mondd meg Spártában, hogy mi hazánk törvényeinek engedelmeskedve haltunk meg“!

S azt hiszitek, hogy, mert az ütközet elveszett, az áldozat hiába való volt?! S azt hinnétek, hogy a spártai nők fájdalma fölülmulta büszkeségüket?!... Távolról sem. Sok megnyert ütközettel fölért ez a hősi halál, mert abból Görögország, sőt az egész művelt világ lelkesedést merít már több, mint két ezer év óta s fog meríteni örök időig, míg a haza és szabadság szent eszménye marad a nemzeteknek, s míg az anyák, nők és hajadonok becsülni tudják a férfi-erényt.

E lelkesedés, e nagyrabecsülés beoltódik már a gyermek szívébe, mielőtt ő fegyvert vagy ellenséget ismert volna, s társul szegődve minden más szent érzeményhez, végig kísér öreg napjainkig. Sőt ott sem enyészik el, hanem átszáll nemzedékről-nemzedékre. A legszebb örökség, a mit örökölni s az utódoknak átadni lehet.

E szent érzés szívetekben, ez égi tűz lelketekben hozott ide titeket is a közelből és távolból, hogy az ifjú szent fogadással, az öreg egy bucsú-pillantással s mindannyian kegyelettel áldozzunk a mi hőseink emlékének. Oh, legyetek azért tisztelettel üdvözölve itt e magyar Termopylében! hol a haza, hol a szabadság vértett egy fél század előtt s hol ma mindkettőt feltámadva látjuk, azok poráiból, a kik e szép völgy nagy temetőjében pihennek.

A bevezető példa nem véletlenül, sem keresve nem jött ajkaimra. A két esemény hasonlósága tartja együtt ezeket minden magyar emlékezetében.

Ott is, itt is egy hódító kolosszus nehezedik egy számban kicsiny népre, mely a tulerő alatt összeroskad ugyan, de azért a győzőnek nem nyújt babért az emberiség; míg ellenben a legyőzöttet rokonszenvébe fogadja a világ s a vérrrel áztatott porból kikél a szabadság virága. S miként a kis Görögország hatalmas ellenségeivel vívott harczai után mindig emelkedett s hőseinek emléke két ezer év múlva sem ment feledésbe, ugyanaz történt Magyarországgal is, úgy lesz azokéval is, a kik itt porlanak. Nevök, míg magyar él e földön, sőt ha a sors vesztünket írta volna szemeink elől elzárt titokzatos könyvébe, még azon túl is élni fog az emlékezetben. Ma nagyobbak ők, mint félszázad előtt látszottak, s száz és ezer év múlva, mikor már az emlékek is mind felporladoztak, mind fényesebb és fényesebb lesz az a gloria, mely őket a történelem csarnokában körül ragyogja.

Az esemény, mely e völgyben 1849. július 31-én, amaz emlékezetes kedd napon lezajlott, lelki szemeink előtt elvonul ez alkalommal is. E megszentelt helytől, a hol állunk, nyugatra ott, ama kéklő hegyek erdőszéli emelkedésén Segesvár előtt s a városon alúl a Maros-Vásárhelyről jövő országúttal szemben már pitymallatkor elhelyezkedve a muszka tábor 12,000 emberrel és 32 ágyuval. Jól és nyugodtan kiválasztott fedett állásban hatalmas erő a 11 ágyuval rendelkező ötezernyi honvédség ellen, a kik fárasztó menetekben — egy nappal előbb — amott keletre Székely-Kereszturon összeverődve, onnan kora reggel, itt ezen az országúton vonultak be. Jóval előttük jár *Daczó Zsigmond* huszárörnagy előcsapatával — s itt e falvak fölül zaklatja vissza az első muszka kémszemléseket, a mi szíveikben harci kedvet ébreszt.

A menet élén Kossuth-huszárok, utánuk a *Dobai József* ezredes által Háromszékről vezényelt gyalogság, azután a tűzérség, majd ismét gyalogság és Vilmos-huszárok s végül a társzekerek nagy száma.

A közepén — az ágyusor után — szabadságharczunk fénylő üstököse, a halhatatlan *Bem* tábornok halad, gondolatokba mélyedve, négy barna lótól vont hintájában; mögötte hadsegédei: *Gyalokay* Lajos, a porosz születésű *Kurz* Antal, az erdélyi hadjárat alatt vezértükára, *Lőrinczy József* és *Zeyk* Domokos századosok s közöttük dicső harcaink Tyrtaeusa: *Petőfi*.

A fölkelő nyári nap fénylő sugarai megtörnek villogó fegyverzetükön. A székelyek „virágot tűztek kalapjaikra s dalolnak, mint a ki esküvőre mén“. Majd porfelleg jelzi nyomukat, míg Fehéregyházán alúl harcrendbe vonulnak az ellenséggel szembe, mely már a tiszteletére rendezett 29-iki segesvári bált is kipihente s talányszerű tétlenséggel nézi végig a mieink elhelyezkedését.

Bem a falú alsó végén lefolyó s az országúttat derékszőgben metsző Sárpatak nyugati partján, az úttól délre mérsékelten emelkedő oldalon elhelyezett ágyusor felső végén intézi a harcot. Balszárnya a szatmári ezreddel, *Péchy* százados által vezényelve, fenn az erdő aljára támaszkodik, másik a lovasság nagy részével lenn a falu végén a Küküllőre. Az országúton is egy üteg ágyú felállítva. A patakon innen egy kis hátvéd. Előttük jobbról tengeri, balról buzakeresztek borítják a harctér.

A muszka centrum előbb *Skariatín*, majd *Iwen* tábornok vezérlete alatt azon előnyös emelkedésen foglal helyet ágyuival, melyet Segesvár előtt, az erdőszélen az ismert síremlék jelez. Szárnyai a mieinknek megfelelő elhelyezéssel, erős tartalékkal és hatalmas lovassággal. *Lüders* fővezér, a segesvári vasútállomás fölött emelkedő Galgenberg magaslatán végzi intézkedéseit a két felől várt ellenséggel szemben. Táborkarában jelen van Segesvár első papja, *Schuller* Mihály, megadni a helyszíni tájékozást.

Tizenegy óra tájt bömbölni kezdenek az ágyuk, melyek hangját Maros-Vásárhelyen a Teleki téka ablakából is hallják; Bemnek egy lövése nemsokára leteríti Skariátint, a kit hordágyon visznek rémület közt hátra a segesvári román templom mellé, hol ideiglenes sírhelyét leli; ismételt gyalogsági roham a két tábor közt lenyuló Ördög árok partjain. Egy pillanatra megingatja a muszka harczvonulat; de hajh! alkonyatig működő izzó ágyúink egyik a más után mondják fel a szolgálatot s az ellenség összevont seregének nagy rohamát nincs már mivel feltartóztatni. Húzódni kell a mostani vasutvonal mentén vissza felé, ámde itt sem szabad többé az út, mert a termopylei áruló (Folberth segesvári késkovács személyében), mint vándorlélek is működik s a muszka vadászokat és kozákokat a folyó tulpartján, Buu mellett keresztül hátunkba vezetvén, az így képződött vasgyűrűben rettentő mészárlás megy végbe, melynek áldozatait, köztük félholtakat is, Segesvár és Fehéregyház kirendelt munkásai napokon át hordják össze és földelik közös sírhalmokban. A nyári hónap kísérlője megjelen az égbolton: sötét fellegek villám csattogása vegyül a küzdők fegyver-zajába és halálhörgésébe; száguldó paripák a szűk harczterét kiszélesítik egészen idáig, a hol mostan állunk. S e hosszú vonalon honfi vért mos az estére megeredő zápor.

A menekülők torlódásában itt a falu közt, ez út kanyarulatánál felborúl a vezér kocsija s őt magát négy Vilmos huszár menti meg, Újszékely felé a Küküllőn keresztül. Itt jut muszka kézre a hadi-péNZ és levéltár s Bemnek az erdélyi hölgyektől kapott Rákóczy-kardja, melyet II. Miklós czár, mintegy kiengesztelésül, millenniumunk alkalomával a nemzetnek visszaküldött.

Napsugaras, reményteljes reggelnek elborult szomorú alkonya... Több száz honvéd marad örökre a csatatéren s köztük — hajh — milyen hősei a szabadságnak! kik a menekülő vezér védelmében a csatatér ezen végpontjáig tartják ki a rettentő küzdelmet, sziklagátként fogva fel a tenger csapkodásait s csak akkor tűnve el, ha már fejük felett összecsap a vész hullám.

Amott az oldalon kozákok csapatától kétszer megrohanva küzd egyikök egymagára — fehér ménjén. Szívében oroszlán-bátorság, szikrázó tűz a szemében s athléta termete kimagaslik, a mint nehéz szabályájával halált osztogat maga körül, midőn egyszerre ketté törik súlyos kezében az aczél. Am a kikerülhetetlen halál dicsőségét ekkor sem engedí elleneinek, hanem golyót röpít homlokába. E nemes vitéz nevét kell-e emlitenem?! A csatatéren az ellenség gondoskodott annak megállapításáról.¹ Most pedig itt van érzembe öntött alakja elöttetek ez

¹ Báró *Heydte* a vezérkarból többedmagával kilovagolván a csatatérre, látták, a mint három kozákot levág s a negyediket megszalasztja, mikor ismét ötön rohanják meg. Odavitt honvéd sebesültektől tudják meg a bámult hős nevét.

emlékkő előlapján. Nevét e fénylő betűknél fényesebben írta ő a magyar szabadságharcz történetkönyvébe. Pedig menekülésre nagy oka lett volna a 32 éves fiatal *Zeyk* Dömökös századosnak, mert ifjú neje, br. *Kemény* Juliánna (br. *Kemény* Pál és gr. *Teleki* Rákheil leánya) két kis fiával várt reszkető szívvel reá. De hiába várták. Szívükbe zárt képével és omló könnyeikkel maradtak. Házuk, mint hazájuk siralomháza lett. S im most az akkor fiatal hitves — felszázados özvegyi fátýolában mint tisztelt matrona — s az apátlanul életben maradt kisebb fiu, Gábor, (Tamás meghalt, 1860-ban) mint családfő van itt mi közöttünk e sírhelyen. Elzarándokoltak ide, hogy rokonaikkal, barátaikkal s velünk mindnyájunkkal a hálás megemlékezés koszorúját letegyék e honvédemlékre, mely az oly korán vesztett férjnek és atyának, mint dicső honfiak nevét hirdeti.

Hirdeti a *Daczó* Zsigmond huszárnagy nevével együtt, ki több esatában hordozta fegyverét dicsőséggel a haza védelmére s Háromszéken egykor viruló, tekintélyes család méltó utódként hősi halállal zárta le itt családfáját. Hirdeti a kereszturi volt agg református esperes fiának, *Dáné* János hadnagynak a nevét, a ki lelkész fivérével (Mózes, a ki nem rég mint sófalvi pap halt meg) együtt Bem tüzérei közt működött ama nagy napon. S hirdeti az *Endes* Árpád százados, *Gál* Sándor és *Bors* József hadnagy nevét és velök együtt mindazok emléket, a kik Fehéregyház és Héjasfalva között azon jeltelen sírokban pihennek, melyek halmait gyermekkorunk óta ez útvonal mentén az ekevas már elsímította. A végső ezek sorában e ponton emelkedett, hová az itt elesett és a csatatér hyénáitól kifosztott utolsó holttestét e szomszéd telkek birtokosa, a szintén áldozatul esett férjét gyászoló néhai özvegy id. *Cseh* Józsefné hantoltatta s melynek megjelöléséről és a szentelt hely kisajátításáról a már szintén néhai gr. *Haller* József hazafias kegyeléttel gondoskodott.

A holttestek mellett talált s az itteni református templomba helyezett kis biblia jelképezi, hogy az elesettek isten nevében harcoltak a hazáért és szabadságért.

E vidék hazafias magyar értelmisége pedig egy felszázad után *Somogyi* Albert helybeli birtokos elnöksége alatt szervezkedvén, ime végrehajtotta a nemzeti kegyelet e szép munkáját, mely külsőleg is megörökíti az elesettek emlékét, késő nemzedékeknek hirdetvén, hogy a honfi-áldozat nem megy feledésbe. Így természetesen meg a szabadság fájának vérrrel öntözött gyökere, melynek minden tavaszszál kihajtó virága örökké hirdeti, hogy: „*dulce et decorum est pro patria mori*“: szép és dicső dolog a hazáért meghalni.

Ünnelplő honfiak és honleányok! zárjátok szívetekbe és áldjátok azok emlékét, a kik e magyar Termopyle völgyében e szép és dicső halált halták. S küldjetez innen egy áldó sóhajt annak is messzé idegenben rejlő jeltelen sírjára, a ki e hősöknek bálványozott vezére

s nemzetünknek soha el nem feledhető hű barátja volt, s a kinek itten kapott sebénél fájóbban vérzett szíve, midőn hazánkat és annak szabadságát a tulerő ellen megvédeni nem tudá. Pedig a miért ez ütközet elveszett, az áldozat ép úgy nem volt hiába való, mint Termopylénél, mert ebből is nemzetünk örökké lelkesedést merít, még a haza és szabadság szent eszménye marad a népeknek. Titeket hívunk erre legméltóbb tanuknak az alvó hősök élő bajtársai, kiket a gondviselés mindnyájatok áldozatáért azzal jutalmazott, hogy az elvetett magnak virágzását és termését is lássátok s a reátok várakozóknak a haza hálájáról majdan hirt adjatok. Fogadjátok Ti is e hazafias gyülekezet tiszteletadóját.

S távozhatnánk-e innen, avagy érinthetné-e lábunk e völgy porát a nélkül, hogy „áldó imádság között mondván el szent neveiket“ föl ne tekintsünk a magyar nemzet azon *ragyogó csillagára*, a mely e kies vidék fölött vett magának égi lakást, hogy *nevével* e nagy temetőre örök fényt árásson?!

Óh, foglaljuk mindannyijokat, kik „a haza törvényeinek engedelmeskedve haltak meg“, szent áhitattal imánkba, hogy nyugvó poraikon viraszson a nemzeti kegyelet — s a szabadság angyala örködjék fölöttük és imádot hazánk fölött! melynek népei a Kárpátoktól az Adriáig éljenek békében és éljenek boldogan egymás mellett!

És ezzel az emlékoszlopot avassuk fel a hazafiság szent oltárára, melyet a halandók emeltek a halhatatlanoknak. Hirdesse ez, hogy nemcsak az egyház, de a nemzet hitében is él a feltámadás!

Erdélyi írók XVII. századbeli külföldi iskolázatásához

becses adatokkal szolgálhat Szabó Hellebrant Régi Magyar Könyvtárának III—IV. kötete, mely az erdélyi íróknak külföldön nyomtatásban megjelent munkáit is adja pontos bibliographiai leirással; így a XVII. században a franekerai egyetemen tanult erdélyi theologusok értekezéseit is, melyek önálló alakban valószínűleg nem is láttak napvilágot, hanem mint egy colligatumnak külön czímlappal ellátott részei. Egy ilyen colligatumban (Ideae Theologiae. Franekerae 1635. és 1636.) akadtam reá *Vásárhelyi Mihály* következő czímű értekezésére: „Ideae Theologiae. Disputatio XXX. De Redemptorum vocatione ad Fedus Gratiae in genere. Et de eadem per Predicationem Verbi in specie. Respondente Michaele B. Waasarhely Hungaro-Transylvano. Franekerae. Exceudebat Vedericus Balck etc. Anno 1635.“ 8° Gg—Hh. Az értekezés eddig ismeretlen volt.

Említés van téve még azonfelül e colligatum egyik-másik helyén *Marosvásárhelyi Jánosról*, *Ardai Horvát Pálról*, ki üdvözlő latin ódát írt egyik barátjának. Két ilyen költeménye van *Gidófalvi Balázsnak* is, kinek czímeres nemes levelét e folyóirat mult hónapi száma hozta, melyek közül az egyiket 1635. márcz. 25-én, a másikat 1635. június 15-én írta, a miből tehát megtudjuk, hogy *Gidófalvi*

még 1635-ben Franekerában tanult, a hová Szinyyei szeriut 1632-ben ment.

Fölemlíthetünk e colligatumból még egy ismeretlen hungaricat is, magyarországi szerzőtől: Hiripi Istvántól: „*Ideae Theologiae. Disputatio XXVIII. De Redemptorum Justificatione. Respondente Stephano Hiripi Hungaro. Franekerae. Vedericus Balck. 1635. 8° Ee – Ff.*”

Ez adatokat talán értékesíthetni a X/II. századbéli külföldi iskoláztatás megirandó monographiájában. L. I.

Történelmi tanulmány-kirándulás.

Érdekes és tanulságos kirándulást tettek a kolozsvári egyetem történelmi collegiumának hallgatói, a szüreti szünet felhasználásával, *dr. Szádeczky* Lajos egyetemi tanár vezetése alatt, a Szamos völgyén, hogy az ott található történelmi nevezetességeket és emlékeket megtekintsék. Okt. 17-én indult a kiránduló társaság *Szamosujvárra*, hol *Szongott* Kristóf főgimnáziumi tanár, az „Armenia” tudós szerkesztője, az örmény-irodalom és cultura hazánkban legalaposabb ismerője, fogadta, vendégelte és kalauzolta a kirándulókat.

Legelőbb is a plebánia templomba, majd a Salamon templomba vonult a társaság s tekintette meg a két templom nevezetességeit. Azután a régi római „castrum”-helyére mentek a város határában, a hol az ásatás vezetője: *Ornstein* József, ny. őrnagy, magyarázta meg a castrum terjedelmét s az eddig napvilágra került felíratos köveket. A római castrum után a régi erdélyi várkastély (most fegyintézet) ódon falait, bástyáit, felíratos címerezes köemlékeit kereste fel és szemlélte meg a társaság *Amberger* László gondnok és *dr. Mártonfi* Lajos, főgymn. igazgató szíves kalauzolása mellett.

Szamosujvárról Deésre ment a társaság, gyönyörködve a Szamos festői szépségű völgyében. Deésen a góthstylú, szép, népies motívumokkal diszített falfestésekben gazdag ref. templomot néztek meg, majd a sétatéren azt a követ, melyen, a deési hagyomány szerint, a hét vezér pihent meg (!)

Másnap Beszterczén időztek a kirándulók, hol a szintén góthstylben épült luth. templomot szemlélték meg; a magas ívezetű templomban a becses műkincsek egész seregét találták, számos keleti szőnyeget, melyekben az erdélyi luth. templomok oly gazdagok, továbbá néhány igen érdekes felíratot, többek közt a lépeső fejénél az Anjouk liliosom címerét is. A templom érdekes tornyából élvezett szép kilátás után néhány régi, XIV–XV. századból még fennálló házat néztek meg; ezek közül egyikben Péter, moldovai vajda lakott, mint azt egykorú felíratok igazolják (1490.).

Időközben a kirándulókat *dr. Meltzl* Hugó egy. tanár meghívta szüretre, a közeli Besenyőre, hol a történelmit gazdasági és ethnographiai tanulmányok váltották fel a falu szász lakossága között.

Okt. 19-én este, három napi bolyongás után, érkezett haza a kis csapat kedves emlékekkel, tudásban gazdagodva. G. F.

A pákói Dávid és Albert családok czímeres nemes levele.

E két család nemes levelét II. Rákóczy György fejedelemtől kapta 1649-ben „figyelembé vévén és szemlélvén — mint az oklevélben olvasható — Dávid Istvánnak, udvari futárunknak, Dávid Péternek és Jakabnak, valamint Albert Balásznak hűségét és hűséges szolgálatait, melyeket ezek nekünk és a mi országunknak Erdélynek, minden reájuk bizott ügyben tehetségük szerint hiven és állhatatosan tettek, s nem kételkedünk, a jövőben is tenni fognak.“ Ezekre való tekintettel a fent megnevezetteket „e statu plebea ac ignobili“ a nemesek közé emeli, s „ezen tisztá és tökéletes nemességök jeléül“ a következő czímert adományozza nekik: A kékszínű háromszög alakú paizs alját zöld mezőn két lábon álló oroszán foglalja el, mely egyik lábával kivont kardot, a másikkal érett szőlőfürtöt három kalászszal tart. A paizs fölé helyezett zárt sisakból, melyet gyöngyökkel és kövekkel díszített korona vesz körül, emelkedik ki a sisakdísz: egy kar.

A czímer részletes leírása az eredetiben különben így hangzik: „Scutum videlicet triangulare caelestini coloris, cuius fundum cespes viridis occupat, in quo Leo integer naturali suo colore depictus, corpore erecto, ore hiante, lingua rubicunda exerta et cauda sursum levata posterioribus pedibus stare, anterioribus autem dextero gladium evaginatum sanguine tinctum, sinistro vero uvas maturas cum tribus tritici aristis per ungves singillatim distinctis fortiter tenere conspicitur; supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter exornatum, ex quo vicissim brachium exurgere videtur, ex cono vero galeae teniae sive lemnesci variorum colorum hinc inde defluent, utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherime ambiunt ac exornant; prout haec omnia in capite sive principio praesentium literarum nostrarum, docta manu et arte pictoris clarius expressa ac depicta esse cernuntur.“

Az oklevél többi részében a szokásos kifejezések olvashatók. Függő pecséttel ellátott eredetije Dávid Antalnál van Pákén.

L. I.

Erdélyi Múzeum-Egylet.

I. Igazgató-választmányi ülés.

Az E. M. E. igazgató-választmánya nov. 6-án, dr. Szamosi János elnökelete alatt tartott ülésén örömmel értesült arról, hogy a es. és kir. várkapitányság immár elküldötte a prágai szent György szobornak gypsmásolatát az Erdélyi Múzeum számára, melyet Ő Felsége főudvarmesteri hivatala rendeletére készítették. A bronz-szobor 1373-ból való s magyar szobrászok, a Kolozsvári testvérek műve.

Bemutatott dr. Bálint Sándor, volt állattári őrségéd levele, mely-

ben — a budapesti m. kir. szőlőszeti központi kísérleti állomás és ampelológiai intézet osztályvezetőjévé neveztetvén ki — az Erdélyi Múzeum állattáránál viselt állásáról lemond.

A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései állandó központi választmánya köszönő levelet intézett az E. M. E.-hez, a miért az 1903-iki vándorgyűlésnek Kolozsvárt tartására meghívta, mit a nyáron Bártfán tartott vándorgyűlés lelkesedéssel, egyhangúlag elfogadott. „Több mint félszázada annak — így szól a levél egyik pontja, — hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók V. vándorgyűlésüket (1844-ben) Kolozsvárt tartották s bár más alkalommal a vándorgyűlés tagjai el is látogattak Erdély fővárosába, intézményünk vezetői az erdélyrészi tudományos központtal azontúl is élénk tudományos és társadalmi érintkezésben voltak, kiváló jelentőségű intézményünk történetében ez az elhatározás, hogy oly hosszú idő multán a vándorgyűlés a maga egészében Kolozsvár falai közt ülészhöz, a melynek azóta történt haladása, fejlődése méltán kiváló vonzerőt gyakorol“.

Az erdélyi római katolikus status igazgató-tanácsa arról értesítette az E. M. E.-et, hogy Szamosi alelnök közbenjárására „a kolozsmonostori régi apátsági templomból kivett érdekes köveket, nevezetesen egy szép kapu köveit“ az egylet régiség-tárának átengedte. Hálás köszönettel fogadtatott.

B. e. Halász Ignácz hagyatékából 451 irodalmi érdekű levelet kapott az E. M. E., melyért az özevegnyek hálás köszönetet szavazott a választmány.

A Jakab Elek síremlékére a teleplezési ünnepélyen letett koszorúk szalagjai közül kettő, u. m. a M. Tud. Akadémiái és Kolozsvár városáé az E. M. E.-nek ajánltatván fel megőrzés végett ; a választmány a régiség-tárba helyeztette.

II. Szakosztályi felolvasó ülés.

Az E. M. E. bölc.-, nyelv- és történettudományi szakosztálya nov. 10-én érdekes felolvasó ülést tartott, a városháza dísztermében, *gróf Kuun Géza dr.* tiszteleti tag elnöklete alatt, előkelő szép közönség részvételével.

Az első felolvasó *Komáromi Andor* volt, a ki „*A kolozsvári konyha a XVI. és XVII. században*“ cz. a. a városi levéltár régi számadás könyveiből összeállította az akkori ételekre vonatkozó feljegyzéseket, melyek főképp fejedelmek járása-kelése és az adókirovó bizottság működése alkalmával a városi gazdák (sáfárok) számadásaiban szerepelnek. Köztük nagy szerepet játszik a híres „kolozsvári káposzta“. Az érdekes felolvasás az „Erdélyi Múzeum“-ban fog megjelenni.

A második felolvasó *Szádeczky Lajos* volt, a ki „*Szerelmi varázslás a XVIII. században*“ czímen egy a br. Apor-család altorjai levéltárából előkerült 1752 - 59-iki percesomóbból, tanúkihallgatásokból összeállította és bemutatta azokat a babonás kuruzslásokat, melyekkel a szerelmesek egymást elővarázsolni, „megkántérozni“ vélték. A culturtörténelmi tekintetben igen érdekes éz jellemző „boszorkányságokat“ a közönség nagy érdeklődéssel hallgatta.